

Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen.

(Fortsættelse).

Af **Holger Fr. Rørdam.**

I det foregaaende (K. S. 4. R. I.) er Udsigten over den kirkehistoriske Litteratur ført omtrent til Aaret 1700 eller til Begyndelsen af Frederik IV's Regjeringstid. Denne Konges Tidsalder var lige saa lidt som hans Forgjængers gunstig for Litteraturen. Udgivelsen af større Værker frembød næsten uovervindelige Vanskeligheder. De kirkehistoriske Arbejder, hvormed enkelte syslede, kom som oftest ikke ud over Materialsamlingens Stade og bleve hængende i Manuskript. Denne Bemærkning gjælder saaledes den Danmarks og Norges Kirkehistorie, som det under Christian V var paalagt Professor H. G. Masius at udarbejde¹⁾. Jørgen Sorterup og Søren Lintrup havde

¹⁾ Under 5. Februar 1689 var der udgaaet følgende Kongebrev til Masius: »Eftersom ingen Kirkehistorie er endnu forfattet og i Tryk for Lyset kommen om hvis mærkeligt i Religionssager udi vore Riger Danmark og Norge kan være forefalden, da som Os din Lærdom og Dygtighed vel er bekjendt, er vores allernaad. Villie og Befaling, at Du Dig strax paatager at sammenskrive og i tvende Tomis at forfatte en Kirkehistorie, den studerende Ungdom til Nytte og vore Riger og Lande til Berømmelse, nemlig den første

efter sigende kirkehistoriske Arbejder, skrevne paa Dansk, liggende færdige, uden at kunne faa dem trykte¹⁾. Først under Christian VI bleve Forholdene gunstigere for den historiske Granskning i det hele og for den kirkehistoriske i Særdeleshed.

Ligesom vi tidligere have set, at Studierne vedrørende den fædrelandske Kirkehistorie, og hvad dertil hører, vare noget videre fremme i Slesvig eller i Hertugdømmerne i det hele, end i det egentlige Danmark²⁾, saaledes gjælder dette endnu i den første Del af det 18de Aarhundrede. Vi vende os derfor først til hvad der fremkom fra den Kant. Saaledes:

D. Henrici Muhlii Dissertationes historico-theologicae. Kiliae 1710—15. 4°.

Forfatteren, Dr. Henrik Muhle, var Prokansler og Professor ved Universitetet i Kiel, samt Generalsuperintendent i de gottorpske Lande. Blandt de ni Afhandlinger, ovennævnte Samling indeholder, kan fremhæves den første, med Titel: »Commentatio hist.-theol. de Reformatione religionis in vicinis Daniae regionibus et speciatim in Cimbria«. Denne omfangsrige Afhandling vidner om ikke ringe kirkehistorisk Lærdom, om den end nu nærmest har Betydning for os ved de tilføjede Aktstykker og Breve³⁾.

Tomus at handle om hvis i saa Maade kan være passeret fra den kristelige Religions Begyndelse i vore Riger og Lande, indtil Reformationen skete, og den anden om hvad sig siden Reformationen indtil nærværende Tid [vedrørende] Religions- og Kirkesager mærkværdigt har tildragen; til hvilken Ende Vi allernaad. haver anbefalet Vores Obersecreterer, Os elskl. Matthias Moth, at lade Dig paa Ansøgning være følgagtig hvis Dokumenter, som Du fra vores Archiv eragter fornøden til samme Værks Forfærdigelse at kunne behøve-. (C. Bruun, Fr. Rostgaard, I, 511).

¹⁾ C. Bruun, Fr. Rostgaard, I, 107.

²⁾ Se Kirkehist. Saml. 4. R. I, 4 ff. og 32 ff.

³⁾ Jvfr. Fortalen til Pontoppidans Kurtzgefaste Reformations-Historie der Dän. Kirche.

Flittigere Gransker i Sønderjyllands Fortidshistorie end den gamle Jurist Ulrich Petersen, der døde 6. Apr. 1735 i Slesvig, har der næppe været. Rigtignok fik han intet trykt; men han efterlod 18 Manuskript-Folianter fulde af historiske Samlinger og Udarbejdelser vedrørende sit Yndlingsemne¹⁾. Selvfølgelig maatte adskilligt heraf angaa Kirkehistorien. I Westphalens Monumenta III, 331—58, findes saaledes trykt:

Ulrici Petersenii Slesvicensis Narratio historica de veteri et hodierno statu Slesvicensis Coenobii nobilium Virginum St. Johannis, nebst einem Bericht von der vormaligen St. Ansgarii, itzigen Haddebuyer Kirche²⁾.

I Rigsarkivet gjemmes endnu det meste af U. Petersens Samlinger, hvoriblandt Vol. XI. XIII. og XIV især indeholde talrige kirkehistoriske Aktstykker o. lign.³⁾

Rensborgeren Joh. Herm. v. Elswich, der samlede Bidrag til Hertugdømmernes Kirkehistorie, som han dog ikke fik noget ud af, da han i en ung Alder døde 1721 som Præst i Stade⁴⁾, har derimod gjort et Forsøg paa at bevise, at Konkordieformlen aldrig er bleven opbrændt af Kong Frederik II. Angaaende dette Emne udgav han 2 Disputatser i Wittenberg 1712, hvilke han senere i om arbejdet og forøget Skikkelse samlede under Titel:

De Formula Concordiæ, num in Dania sit combusta, Disquisitio Historia. Witteb. 1716. 4°.

Da Svenskeren Carl Joh. Eberstein i Lund 1783 skrev sin Dissertation »De fatis Formulæ Concordiæ præcipue

¹⁾ Bruun, Danske Saml. 2. R. IV, 340.

²⁾ Jfr. Ratjen, Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek II, 252.

³⁾ I Danske Saml. a. St. har C. C. Lorenzen meddelt en god Udsigt over Indholdet af Ulr. Petersens Samlinger. Jvfr. Cimbria lit. I, 494.

⁴⁾ Møller, Cimbria lit. I, 157—8.

in Svecia et Dania«, kunde han støttet til Pontoppidans *Annales eccl. Dan. imødegaa Elswichs Anskuelse*. — Det samme gør Wilh. Ernst Christiani i Kiel i et akademisk Skrift, »*De Formulae Concordiae in Dania et Cimbria fatis enunciationes selectae*«, Kiliae 1773. 4°. Til Oplysning om Konkordieformlens Skjæbne hertillands, og særlig i Hertugdømmerne, har for øvrigt O. H. Møller i *Dänische Bibliothek* IV, V, VII og IX leveret et rigt Materiale.

Et ikke ringe Kjendskab til Danmarks Litterærhistorie lægges for Dagen af to Forfattere, der begge havde deres Virkekreds syd for Ejderen og næsten samtidig optraadte med herhen hørende Skrifter, der endnu ikke ganske have tabt deres Værd, nemlig Nic. Pet. Sibbern, Slotspræst i Glückstadt, og Bernhard Raupach (fra Tønder), siden Præst i Damshagen i Meklenborg og endelig i Hamborg. Begge have de vist nok haft Hjælp af Professor Søren Lintrup i Kjøbenhavn, navnlig gjælder det den førstnævnte, hvis »*Bibliotheca historica Dano-Norvegica*« (Hamb. & Lips. 1716) var godt egnet til at give fremmede en Vejledning til Kundskab om Kilderne til den dansk-norske Historie i videste Udstrækning. Efter Værkets Udgivelse fortsatte Sibbern med Indsamling af Supplementer og Tillæg dertil, hvilke dog først efter hans Død kom for Lyset¹⁾. Raupachs Skrift »*De præsentis Rei Sacræ et Litterariæ in Dania Statu*« (Hamb. 1717) er en betydelig forøget Udgave af samme Forfatters ved Kiels Universitet holdte Tale om det Udbytte, man kunde have af at rejse til Danmark (*Oratio de utilitate peregrinationis Danicæ*, Kil. 1712), og vidner om, med hvor megen Iver Forfatteren havde søgt at skaffe sig Kundskab om de litterære Forhold i Danmark, ikke mindst i kirkelig og theologisk Henseende.

¹⁾ Nic. Pet. Sibbern, *Supplementa et accessiones ad Bibliothecam Dano-Norvegicam*, trykt hos Westphalen, *Monumenta ined.* IV, 1532—84.

Langt større Betydning end disse to for øvrigt agtværdige Arbejder har den flensborgske Rektor Johannes Møllers Værk:

*Cimbria literata, sive scriptorum ducatus utriusque
Slesvicensis et Holsatici Historia literaria tripartita.*

I—III. Havniæ 1744—5. Fol.

Dette Værk, som er Frugten af 40 Aars udholdende Flid, vidner om en utrolig Belæsthed og yder et fortrinligt Hjælpemiddel ikke blot til Litterærhistorien, men ogsaa til Kirkehistorien. Efter Johs. Møllers Død (20. Okt. 1725) henlaa Værket utrykt hos hans Arvinger, og det saae ud til, at det skulde gaa det, som det er gaaet saa mange mange andre Værker fra ældre Tid, der indeholde et Livs Arbejde, men dog ikke ere komne nogen (eller dog kun yderst faa) tilgode, fordi Midlerne til Udgivelsen manglede. Forfatterens Broder, Provst Frants Møller i Flensborg, ligesom hans to dygtige Sønner, Bernhard og Olaus Henrik Møller, gjorde, hvad de kunde, for at henlede Opmærksomheden derpaa. Endelig føjede Gehejmerraad Joh. Ludv. Holstein denne Fortjeneste til sine mange andre, at han tog sig af Sagen. Han lod Haandskriftet komme til Kjøbenhavn, og da han havde gjort sig bekendt dermed, bestemte han sig til at lade det trykke paa Waisenhusets Forlag i det med denne Stiftelse forbundne Bogtrykkeri. Forfatterens ældste Søn, Bernhard Møller, der havde ydet Faderen Bistand ved Udarbejdelsen og Renskrivningen, vilde gjerne have ledet Trykningen; men da han nys (1741) var bleven udnævnt til Diakonus i Dreisdorf i Vestslesvig, kunde han ikke saa længe være borte fra sit Embede. Apteringen til Trykning og Korrekturen blev derfor overdraget til den anden Søn, O. H. Møller, der med en mageløs Troskab og Flid tog sig af Arbejdet, saa det fuldenttes »med en forbavsende, næsten ubegribelig Hurtighed« i Løbet af mindre end 1½ Aar¹⁾. Hans Gram, som var den bedste Skjønner

¹⁾ Molbech: Det kgl. danske Videnskabers Selskabs Historie, S. 24 f.

af Værkets Betydning, forsynede det med en, om hans dybe Indsigt vidnende, fortrinlig Fortale, hvori han anviste Værket den Hædersplads, det fortjente. — Siden vedhlev O. H. Møller, der først døde 1796, at indsamle Materiale til Supplering og Fortsættelse af Faderens Værk. Hans store Samlinger hertil ere endnu bevarede i det kgl. Bibliothek¹⁾. Men saa vidt os bekjendt, ere de aldrig benyttede af nogen.

Et Værk af lignende monumental Karakter som *Cimbria literata* og af endnu større Omfang er:

Monumenta inedita Rerum Germanicarum, præcipue *Cimbricarum et Megapolensium*, ed. Ern. Joach. de Westphalen. I—IV. Lips. 1739—45. Fol.

I disse 4 svære Foliobind er samlet en stor Mængde Stykker til Hertugdømmernes Historie, deriblandt ikke faa vedrørende Kirkehistorien. Ogsaa særlig danske Sager findes der en Del af. I meget vidtløftige Fortaler til hvert Bind har Udgiveren, Gehejmerraad v. Westphalen, der var hertugelig Kansler og Kurator for Universitetet i Kiel, nedlagt en betydelig Kundskabsmasse, idet han under eet indleder de historiske Bidrag, hvert Bind indeholder, medens selve Udgaverne af »Monumenterne« ikke ere forsynede Indledninger eller Anmærkninger. Oplysning om de Kilder, hvoraf Udgiveren har øst, savnes for det meste, ligesom der ogsaa jevnlig vil være adskilligt at udsætte paa Udgivelsesmaaden. En Del af Indholdet er nu ikke af stort Værd, tildels fordi man senere har faaet bedre Udgaver deraf, tildels fordi det i sig selv er af ringe historisk Betydning; men for sin Tid var Værket ingenlunde betydningsløst, og er det heller ikke endnu, da de benyttede Haandskrifter neppe alle mere ere i Behold og desuden ikke ere lette at overkomme.

¹⁾ Ny kgl. Saml. 738 g Fol. (8 Voll.), 1215. 4° (12 Voll.). Andre af Joh. Møllers af Sønnen fortsatte litterærhistoriske Collectanea findes i Univ.-Bibliotheket i Kiel (s. Ratjens Fortegnelse, II, 65).

Mindre omfangsrigt, men mere vedrørende Kirkehistorien i Særdeleshed, er det af Joh. Frid. Noodt udgivne Værk:

Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie der Herzogthümer Schleswig und Hollstein. I—II. Hamburg 1744—52. 4°.

Vi kunne ikke her opregne alle de kirkehistoriske Bidrag, dette Samlerværk indeholder, men bemærke kun, at Udgiveren ved fortrinlige Anmærkninger i høj Grad har forøget Arbejdets Betydning, saa det vil være uundværligt for enhver, der sysler med Hertugdømmernes Specialhistorie¹⁾.

Som Mindeskrift i Anledning af den augsburgske Konfessions 200aarige Jubelfest skrev Præsten Joh. Melch. Krafft sin Husumske Kirke- og Skolehistorie under Titel:

Hollsteinische Zwey-Hundert-Jährige Jubel-Feyer. Hamb. 1730. (621 S. i 4°.)

Udarbejdelsen vidner om megen Flid, og det er lykkedes Forfatteren at samle en stor Mængde Bidrag til sit Emne, særlig en Rigdom af biografiske Oplysninger om Mænd, der siden Reformationen have virket i Kirkens og Skolens Tjeneste i Husum og Egnen deromkring. — Fra samme Forfatters Haand haves et andet kirkehistorisk Skrift, der ogsaa tager Hensyn til Forholdene her i Landet, nemlig:

Ausführliche Historie vom Exorcismo, oder von dem Gebrauch bey der Kinder-Taufe dem unreinen Geist zu gebieten auszufahren. Hamb. 1750.

Det samme Emne var for Danmarks Vedkommende nogle Aar tidligere behandlet af L. Harboe i Dänische Bibliothek IV, 1—119, medens O. H. Møller smst. VI, 1—102 meddelte »Historische Nachricht von dem in den Herzog-

¹⁾ En Mængde Stykker af J. F. Noodts haandskrevne Efterladenskaber anføres hos Ratjen, Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. I—II.

thümern Schleswig und Holstein bisher bey der Taufe gebrauchten Exorcismo«.

Adam Heinrich Lackmann, Professor i Historie i Kiel († 17. Aug. 1754), der i sit store Værk, »Einleitung zur Schleswig-Holsteinischen Historie« I—VII, 1730—54, har nedlagt et rigt Materiale til Hertugdømmernes Historie under den oldenborgske Stamme (1488—1643), har desuden udgivet flere Skrifter, der nærmest vedrøre Kirkehistorien, saaledes:

Historia ordinationis Ecclesiasticæ regnorum Daniæ et Norvegiæ, et Ducatum Slesvicensis et Holsatiæ.
Kil. 1737. 8°.

Skriftet findes som Anhang til 3die Del af ovennævnte større Værk, men udkom ogsaa særskilt.

Diatribæ historico-critica de supremo Ecclesiæ Evangelicæ capite, ex mente Haraldi Hvitfeldi, Cancellarii et scriptoris patrii gravissimi. Kil. 1740. 4°.

Heri drøftes den Ytring af Hvitfeld, at det havde været det bedste, om den evangeliske Kirke efter Reformationen havde faaet et Overhoved, ligesom den romerske Kirke havde, da Stridigheder paa den Maade bedst vilde have været undgaaede. — Endvidere:

De variis exequiorum ritibus apud utriusque Ducatus nobiles commentatio. Kil. 1748. 4°.

Ligesom fornævnte Skrift fremkom ogsaa dette som akademisk Disputats. Det er ledsaget af nogle Aktstykker vedrørende den hellige Ansverus. — Endelig kan nævnes en lille Undersøgelse af Lackmann fra 1751: »Num Pontifex Romanus Episcopis Danis ac Slesvicensibus usum pallii concesserit«.

Medens Lackmann kun lejlighedsvis syslede med kirkehistoriske Emner, havde Friderich Rudolph Reinboth, der døde 10. Okt. 1749 som Etatsraad og Direktør for

Waisenhuset i Slesvig¹⁾, med en overordentlig Iver kastet sig over Slesvigs Kirkehistorie. Reinboth var en rig og uafhængig Mand²⁾ og kunde derfor efter sin Lyst hengive sig til Studeringer. Som sin Opgave synes han at have stillet sig at tilvejebringe en forbedret, udvidet og fortsat Udgave af Cypræi Annales episcoporum Slesvicensium, hvilket Værk han i sine yngre Aar havde oversat paa Tydsk³⁾. Men han naaede ikke til Ende med sit Arbejde, i ethvert Tilfælde fik han det ikke udgivet. Da hans Haandskrifter og Samlinger efter hans Død solgtes ved Auction⁴⁾, erhvervede det kgl. Bibliothek vel nogle af dem⁵⁾, men Grev J. L. Holstein fik saa godt som hele Apparatet til en ny og meget forøget Udgave af Cypræus's Annaler, og i Manuskriptsamlingen paa Ledreborg (Nr. 252—3) har dette Haandskrift, der vidner om en utrolig Flid og Udholdenhed, siden hvilet, uden, som det synes, at være benyttet af nogen i de 150 Aar, som ere hengaaede. Faa have set det, og de, som have set det, have ikke vovet sig i Lag

¹⁾ Allgemeine deutsche Biographie. XXVIII.

²⁾ I et Brev fra Christian VI til Schulin, dat. 31. Jan 1739, ytrer Kongen, i Anledning af at den hidtilværende Direktør for Waisenhuset i Slesvig var død: »Der er foreslaaet os en Mand, som hedder Reinboth; han skal være en samvittighedsfuld, lærd og rig Mand; han har ellers intet Embede, men lever af sine Midler.« (J. Møller, Mnemosyne III, 186—7).

³⁾ Ratjen, Die Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. I. 276.

⁴⁾ Werlauff, Hist. Efterretn. om det st. kgl. Bibliothek, S. 177, Not. q.

⁵⁾ I Ny kgl. Saml. 1460, 4°, findes et Hdskr skrevet med stor Omhu med Reinboths fine Haand, med Titel: »Pauli Cypræi (uti plerumque creditur) Historia Slesvicensis ex bibliotheca S. R. M. Danicae Hafniensi [c: Gl. kgl. Saml. 1047 Fol.] mecum communicata et a me A. 1733 mense Martio descripta nec non cum Annalibus Episcoporum Slesvicensium à Jo. Adolpho Cypræo, Colon. 1634. 8. editis, collata.« Til Reinboths Samlinger har formodentlig ogsaa hørt de Optegnelser til Slesvigs Kirkehistorie efter Reformationen, som findes i Ny kgl. Saml. 1490, 4°, samt »Memoranda templi cathedralis Slesvicensis« i Thottske Saml. 1494, 4°, der omtrent stemmer med, hvad Pontoppidan har meddelt i Marmora Danica II, 19—21 (jvfr. Fortalen til dette Værk).

dermed paa Grund af dets store Omfang og Forfatterens overordentlig fine Stil, som J. C. H. Dreyer allerede 1759 klagede over¹⁾. — Blandt de Stykker, som det kgl. Bibliothek erhvervede, findes i Ny kgl. Saml. 895, Fol. ²⁾ et, der vil kunne give en Forestilling om Reinboths overordentlig grundige Arbejdsmaade, der vel tildels har været Aarsagen til, at han ikke nogensinde naaede til Afslutning. Meddelelsen af det vigtigste deraf vil formentlig ikke savne Interesse for kyndige.

Sylloge documentorum et aliorum subsidiorum ad emendandos, illustrandosque Annales Cypraeanos facientium.

1. Jo. Adolphi Cypræi annales Episcoporum Slesvicensium, qui Coloniae 1634. 8. sed maximam partem corruptissime prodierunt, ad fidem codicum tam M. Hieronymi Cypræi archidiaconi quondam capituli Slesvicensis, quam Pauli Cypræi JC^{ti} Slesvicensis, nec non Broderi manuscriptorum revocati, pristino nitori restituti, monumentis, documentis ac testimoniis fide dignissimis corroborati, omnino aucti et ad annum 1741 continuati autore R(einboth) in folio una cum indice personarum, rerum et verborum duplici et locupletissimo.

2. M. Hieronymi Cypræi Archidiaconi quondam capituli Slesvicensis Chronicon Episcoporum Slesvicensium ex multis, uti rubrica sonat, vetustatibus collectum, nec antea visum, ac de prima Danorum ad Christianam religionem conversione ac de bellis in dioecesi gestis, ad autographum, quod B. Ulricus Petersenius JC^{tus} et Historicus Slesvicensis olim possedit, descriptus et cum annalibus episcoporum Slesvicensium ad annum 1450, in quo desinit, et quidem ad paginam annalium 338, quia cum reliquis, quae praecipua continebant, et nescio, qua manu, avulsa et ablata erant, conferri non potuit,

¹⁾ Dreyer, Notitia libr. mscr. Hist. Cimbr. I, p. LXX. Medens Cypræus's Annaler er en Oktav paa 568 Sider, var Reinboths forøgede Udgave beregnet paa at blive 2—3 Folianter. (Ratjen, Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. I, 10).

²⁾ I alt 14 Blade skrevne med Reinboths Haand.

collatum et passim, ubi vix et ne vix quidam legenda occurrebant, emendatum, in 8°.

3. Pauli Cypraei JC^{ti} Slesvicensis Historia Slesvicensis, quam sub titulo Episcoporum Slesvicensium, ad auram aulae Pontificiae captandam mutatis quibusdam, evulgavit ipsius filius Jo. Adolphus, ad authenticum exemplum P. Cypraei descriptum et cum annalibus editis collatum.

4. Broderi Collectanea de rebus Daniae, quae sub nomine Broderi Boysenij et hoc titulo: Chronicon Slesvicense ab initio Christianae religionis in provinciam invectae usque ad annum 1530. publicavit et tomo tertio Scriptorum rerum Germanicarum, Lipsiae 1730 fol. edito, inseruit J. B. Menckenius, Paulo Cypraeo omnino, quippe eadem cum Historia istius Slesvicensis sunt, et cum Brodero duntaxat communicata et collectaneis de rebus Daniae accensita, vindicanda, cum codicibus variis inprimis Titi Axenij, Friderici Lindenborgij et Nicolai Staphorstij collata, mendis, quibus editio Menckiana abundat, purgata et passim illustrata.

5. Historische Jahrbücher, darinnen die Lebensläuffe der Schlesvigschen Bischöffen, sodann merckwürdige Begebenheiten, die sich so in der Kirche als dem Staat nach dem von Kayser Carl dem Grossen hier eingeführten Christenthum biss auf die von dem theuren D. Martino Luthero vorgenommene und daselbst befestigte reformation zugetragen haben, und sich mit dem letzten Päpstlichen Bischoff Godeschalck von Ahlefeld endigen, abgehandelt werden. Welchen ein Stamm-Register der Konigen in Dänemarck und Hertzogen in Schleswig einverleibet ist, in Lateinischer Sprache beschrieben und herausgegeben von J. A. Cypræo, verteutscht und wieder erläutert von einem der Landesvaterlichen Geschichten und der Wahrheit beflissenen (o: Reinboth).

Opus horis subsecivis in usum viri magni, qui annales Cypraeanos latinos legere non poterat, confectum, nil praeter versionem continet, notis historicis et criticis, si vacasset, illustrandum.

6. Praefatio prima editioni annalium Cypraeanorum recudendae praemittenda¹⁾, in qua fata libri et autorum nec

¹⁾ I Randen tilføjes: de vita P. Cypraei et gente Cypraeorum.

non editoris recensentur, et quid a me in emendando et augendo isto praestitum indicatur, una cum literis Dn. Krebsij J. V. D. Lubecensis de Codice P. Cypraei a Philippo Cypraeo Pauli filio aucto et ad prelum parato, Lubeca A. 1743. ad me datis et missis.

7. Praefatio altera, in qua status religionis gentilis, qui in Jutia et praecipua ejus parte, Ducatu Slesvicensi, quantum ex historiis erui potuit, ante introductam religionem Christianam fuit, describitur.

8. Philippi Cypraei Genealogia Regum Daniae et Ducum Slesvici et Comitum Holsatiae, excusa Hafniae 1622. in forma magna, et cum fragmentis in annales Episcoporum Slesvicensium Cypraeanos, suppresso veri auctoris nomine, translatis, collata.

9. Catalogus Episcoporum Slesvicensium, ni fallor, Cornelij ab Hamsfort tetrastichis M. Hieronimi Cypraei Lubecae 1560. 8. editis oppositus, a celeb. viro A. Hoyerero in introductione in historiam Danicam p. 282. adductus et ad corrigendos errores in annalibus Cypraeanis passim occurrentes adhibitus. 3 plag.

Animadversiones Jacobi Fabricij junioris, Superintendentis ecclesiarum utriusque ducatus generalis, ad Jo. Adolphi Cypraei annales Episcoporum Slesvicensium editos, ex ipso codice, quo usus est Fabricius, depromptae. 2¹/₂ plag.

Exercitationes Petri Saxij ad annales Episcoporum Slesvicensium Cypraeanos, quae jam Tom. II. monumentorum ineditorum rerum Germanicarum praecipue Cimbricarum et Megapolensium ab Exc. Dn. de Westphalen editorum inserta sunt. 4 plag.

Notulae C. F. Feustkingij Pastoris coetus in Tolcke ad J. A. Cypraei annales.

10. *Ἀποσπασματα* Ulrici Petersenij de Episcopis Pontificiis ecclesiae Cathedralis Slesvicensis, sive caput XLVII Topographiae Slesvicensis, manu solertis viri scriptus.

Tabulae diversam Episcoporum seriem à diversis assertam sed à nemine solide probatam exhibentes.

11. Calendarium Sanctorum, quorum memoria singulis diebus in ecclesia Slesvicensi olim sacrosancta fuit.

12. Pars Breviarij, quod vocant, Slesvicensis, Parisiis 1512. 8. typis monasticis antea excusi, jam vero literis usitatis et verbis integris expressi.

Under Overskriften „Documenta et monumenta ad illustrationem annalium Cypraeorum inprimis facientia“ følger derpaa c. 300 Numere (hvoraf adskillige igjen bestaa af flere Underafdelinger), indeholdende en Registratur over Dokumenter eller mindre historiske Opsatser, tjenende dels til at supplere dels til at fortsætte Cypræus's Annaler. Af de anførte Stykker vil en Del være bekjendt for Historikere; men man vil ogsaa støde paa ikke faa Numere, som ikke mere kjendes eller kunne paavises. Af Antegnelser i Randen ses det, at Suhm har gennemgaaet denne ret mærkelige Registratur for de Numeres vedkommende, der vedrøre Begivenheder før Aaret 1400. Men der findes ogsaa mange Stykker fra en senere Tid.

Vi have ovenfor nævnt Olaus Henrik Møller som den, der besørgede Faderens store Værk trykt og senere vedblev at indsamle Materiale til dets Fortsættelse. Han blev 1744 udnævnt til Professor i Litterærhistorie ved Kjøbenhavns Universitet og 1749 til Rektor ved Flensborg Skole, i hvilken Stilling han forblev, indtil han i sin høje Alderdom 1795 tog sin Afsked († 1796). Denne Mand syslede i sin Ungdom med Planen til Udgivelsen af en Kirke-, Præste- og Skolehistorie for Slesvig og Holsten; hertil naaede han vel aldrig; men han har dog udgivet en stor Mængde Bidrag til en saadan i Form af smaa Afhandlinger, der dels ere udkomne særskilt, dels trykte i »Schlesw.«Holst. Anzeigen«, et Tidsskrift, der begyndtes af F. D. C. von Cronhelm 1750 og siden fortsattes gennem en lang Aarrække. Da det vilde blive for vidtløftigt her at opregne alle disse Stykker, af hvilke de, der vedrøre Kirkeforholdene i Flensborg, ere de mest indgaaende, maa vi nøjes med at henvise til Fortegnelsen over O. H. Møllers Skrifter i Worms Lexicon over lærde Mænd II, 60 ff., idet vi dog skulle fremhæve de to interessante Skoleprogrammer

fra 1774—5 om Ludolphus Naamanni, en gammel Franciscanermunk, der blev Flensborg Skoles Stifter. — O. H. Møllers Arbejde i »Dänische Bibliothek« skal senere omtales.

En ligesaa flittig Litterator var Johan Carl Heinr. Dreyer, en Søstersøn af ovennævnte Gehejmeraad Ern. Joach. v. Westphalen. Han var først Professor Juris i Kiel og siden i mange Aar Syndikus og Domprovst i Lybek († 1802). Hans fleste Skrifter verøre Rethistorien; men enkelte gaa dog ogsaa ind paa Kirkehistorien, f. Ex. hans Afhandling »om en Sølv-Penge, som er slaget til en Erindring af Hermanno Tastio, en ivrig Forfremmere af den Lutherske Reformation i Jydland og den første Evangeliske Lærere i Husum Menighed« (trykt i det Kjøbenhavnske Vidensk. Selskabs Skr. VII, 155 ff.). Om Dreyers grundige Kjendskab til de haandskrevne Kilder til Hertugdømmernes Kirkehistorie vidner hans Skrift:

Notitia librorum manuscriptorum historiæ Cimbricæ.

Pars I. Scriptores historiæ ecclesiasticæ Cimbricæ
anecdotos recensens. Rostock 1759. 4°.

Præsten Nicolaus Friederich Geus i Krummendieck i Holsten († 1785), der i sin Tid havde gaaet i Skole i Sorø og studeret ved Kjøbenhavns Universitet¹⁾, gjorde sig fortjent ved en Række kirkehistoriske Afhandlinger. De allerfleste af dem vedrøre Holstens specielle Kirkehistorie, men enkelte række lidt videre, saasom »Nachricht von den königl. Generalsuperintendenten in den Herzogthümern Schleswig und Holstein« (i Schl.-Holst. Anzeigen 1778, St. 42—44); »Von Klöstern und Gütern der Maltheserritter in Dänemark« (smst. 1782, St. 45. 48—50). — De af Præsten Petrus Petrejus²⁾ udarbejdede Bidrag til Eider-

¹⁾ Se hans Levned og Skrifter i Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte der Herzogthümer IV, 228 ff.

²⁾ Denne Mands Levetid og Virkekreds er mig f. T. ubekjendt.

stødts Kirkehistorie blev henliggende utrykte, ligesom ogsaa hans lignende Samlinger vedrørende Tønder Amt¹⁾.

Den kielske Professor Wilhelm Ernst Christiani († 1793) har i sin udførlige »Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein« I—IV. Flensb. u. Leipz. 1775—79, samt i Fortsættelsen, »Gesch. d. H. Schl. u. Holst. unter dem Oldenburgische Hause und im nähern Verhältnisse gegen die Krone Dännemark«. I—II. Kiel 1781 og 84, 8° (rækker til Kong Frederik II's Død, 1588) selvfølgelig ogsaa ydet Oplysninger til Kirkehistorien. Navnlig er der i hver Del et særligt Afsnit med Titel: »Religionens, Kirkeforfatningens og Lærdommens Beskaffenhed«. Værket er oversat paa Dansk i 6 Kvarthind (1776—96) og i den danske Oversættelse forøget med talrige Tillæg fra Forfatterens egen Haand. — Blandt den store Mængde akademiske Programmer, Christiani har udstedt, findes enkelte af kirkehistorisk Indhold²⁾, saasom:

Commentatio, quæ defensam exhibet a variis maxime in doctrina de Christo erroribus, a tempore emendatorum sacrorum Cimbriae nostrae ecclesiarum.
I—III. Kil. 1772—74. 4°.

Af disse Afhandlinger angaar I. Sværmerne Melchior Hofmann, David Joris o. a.; II. Nicolaus Tetting, Hartvig Lohmann og Anna Ovena Høyers; III. Antoinette Bourignon.

I forskellige topografiske Værker vil man finde ikke lidet brugbart Stof vedrørende Kirker og Præster. Saaledes hos Joh. Henr. v. Seelen³⁾ i »Memorabilium Flensburgensium historicorum, ecclesiasticorum, juridico-politicorum, literariorum sylloge«. Lub. 1752. 4° (334 Sider); Borgmester Georg Clæden i Flensborg († 1781) har samlet et stort Materiale i sine »Monumenta Flensburgensia, wovon

¹⁾ Ratjen, Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. II, 9 f. 263.

²⁾ Jvfr. foran S. 564.

³⁾ Var en Tid Konrektor ved Flensborg Skole, siden Rektor i Lybek (Brasch, Flensborg Latin-Skoles Hist., S. 88 f.).

die drey ersten Stücke die Civil-, die drey letztern die Kirkenhistorie ante Reformationem betreffen«, Flensb. 1768. 4° (816 Sider). Af 2det Bind (Flensb. 1773) udkom kun 1ste Stykke (230 Sider). Saare meget efterlod Clæden i Haandskrift¹⁾. Johan Lass, Advokat i Husum, udgav »Sammlung einiger Husumischen Nachrichten von Anno 1089 bis Anno 1700«. Flensb. 1750. 4°. (265 Sider). Tre Fortsættelser fulgte 1751—53, større end Hovedværket; den sidste af dem har følgende særlige Titel: »Documenta, welche die kirchliche Verfassung zu Husum betreffen, und dahero als eine Anlage zu Joh. Lass's Husum-Sammlung dem Druck übergeben worden Anno 1753« (115 Sider). — Præsten Johan Adrian Bolten udgav »Beschreibung und Nachrichten von der Landschaft Stapelholm«. Wöhrden 1777. 8°. (400 Sider). Det er et vakkert Arbejde, der ogsaa tager Hensyn til de kirkelige Forhold. — Præsten P. Rhode's »Samlinger til Haderslev-Amtes Beskrivelse«, Kbh. 1775, 8° (539 Sider) udmærker sig vel ikke ved Nøjagtighed; men her er dog samlet en god Del Efterretninger, som vistnok ellers nu vilde være tabte. — Til Skolehistorien kan navnlig mærkes den tidligere nævnte Johs. Møllers forskellige trykte og utrykte Arbejder i Flensborg Skoles Historie²⁾.

Intet Bidrag til Slesvigs Topografi i verdslig som i kirkelig Henseende er dog betydningsfuldere end det 7de Bind af »Den Danske Atlas«, der er udgivet 1781 (960 Sider i 4°) af Konferentsraad, Amtmand Hans de Hofman i Fredericia, efter at mange brave Mænd, særlig Jakob Langebek og Bertel Christian Sandvig³⁾, med stor Udholdenhed havde arbejdet paa at gjøre Værket saa fuldkomment som mulig.

¹⁾ Ratjen, Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. II, 23 f.

²⁾ Brasch, Flensborg Skoles Hist. S. 87. Gl. kgl. Saml. 3009. 4°
Ratjen, Handschriften der Kieler Univ.-Bibl. II, 29 f.

³⁾ En Del andre, der havde ydet Bidrag til Værket, nævnes i Fortalen.

En for sin Tid god Vejledning til Kundskab om Kirkeforfatningen i Hertugdømmerne haves i den af Wolf Christian Matthiæ, Præst ved Christ- og Garnisonskirken i Rendsborg, forfattede

Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. I—II. Flensb. 1778—86, 8° (424 + 224 Sider).

Navnlig vil man i dette Skrift finde udførlige Oplysninger om de temmelig talrige afvigende Religionspartier (Herrnhuter, Reformerte, Mennoniter, Katholiker osv.), der fandtes paa flere Steder i Hertugdømmet Slesvig og i Altona, særlig om deres kirkeretlige Stilling.

Medens man i Kongeriget, som vi senere skulle se, gjorde den kirkelige Lovgivning almen tilgængelig under det Skema, som »Danske Lov« anviste, søgte man i Hertugdømmerne at benytte den kanoniske Ret som Grundlag for en Udsigt over de der gjældende kirkelige Lovbestemmelser. Saaledes i det af Nicolaus Johannsen, Provst i Flensborg, udgivne

Versuch das Canonische Recht, in so ferne es für Protestanten brauchbar ist, mit den eigenen Worten der Kirchen-Gesetze für die Herzogthümer Schleswig und Holstein etc. zu belegen. Friederichstadt 1804. 4°. I—II. (352 + 312 Sider).

Værket, der giver en fortjenstlig Vejledning til Kundskab om den kirkelige Lovgivning for Hertugdømmerne, er ledsaget af et meget udførligt Sagregister. — Angaaende de kirkelige Lovsamlinger henvises til de hos Callisen, Anleitung für Theologie Studirende und angehende Prediger, 2. Ausg. S. 14 ff. samlede Oplysninger.

Til Litterærhistorien leverede Berend Kordes, Professor og Underbibliothekar i Kiel, et godt Hjælpemiddel ved sit »Lexikon der jetzlebenden Schleswig-Holsteinischen und Eutinischen Schriftsteller«. Schlesw. 1797. 8°. Man

maa dog beklage, at han ikke, medens Tid var, havde associeret sig med den gamle Professor Ol. Henr. Møller i Flensborg og optaget Traaden der, hvor Cimbria literata slap, da der nu er et Hul for de slesvigske og holstenske Forfatters vedkommende, der ikke er let at udfylde, idet Johs. Møller store Litteraturrexikon gaar omtrent til Aaret 1720, medens Kordes kun omtaler de Forfattere, der levede henimod det 18de Aarhundredes Slutning eller den Gang nye vare gaaede bort.

Vi vende os nu til den kirkehistoriske Litteratur i det egentlige Danmark, hvor man efterhaanden ogsaa kom godt med, om det end i Begyndelsen mest kun var Smaa skrifter, der vidnede om, at Interessen var vaagen. Fra Slesvig gaa vi da først til Nørrejylland og siden bevæge vi os frem efter Stifterne, hvorved vi faa Lejlighed til at medtage adskilligt, som nærmest oplyser en enkelt Egns eller enkelt Bys kirkelige Fortid, men som ikke desto mindre har sin Betydning som Materiale til en mere indgaaende Kundskab til hele Landets Kirkehistorie. Hvad Tidsgrænsen angaar, da sætte vi — ligesom sket er i ovenstaaende Meddelelser om den kirkehistoriske Litteratur fra Slesvig — Slutningen af det 18de Aarhundrede foreløbig som vort Maal.

Efter at Peder Terpager i Ribe († 1738) i en meget lang Aarrække havde samlet Bidrag til denne sin Fødebys Historie¹⁾, sendte han 1727 sit færdige Manuskript til Kjøbenhavn for at faa det trykt. Men det var saare vanskeligt at faa en Forlægger, og da saa 1728 næsten hele Hovedstaden brændte, gik Manuskriptet med op i Luerne. Saa stor var imidlertid Terpagers Kjærlighed til Emnet, at han, skjøndt 74 Aar gammel, begyndte forfra, og 8 Aar efter var hans store og ikke mindst i kirkehistorisk Henseende fortjenstlige Værk atter færdigt, og nu ikke blot fra Forfatterens Haand, men ogsaa fra Pressen. Dets Titel er:

¹⁾ Jvfr. Kirkehist. Saml. 4. R I, 28.

Ripæ Cimbricæ seu Urbis Ripensis in Cimbria sitæ
Descriptio. Flensb. 1736. 4°. (746 Sider).

Et Vidnesbyrd om den Flid, hvormed Forfatteren fra alle Sider havde samlet Stof til dette sit Livs Hovedværk, der indeholder Oplysning om saa mange af Fortidens kirkelige Forhold og Personligheder, indeholdes i følgende Brev fra ham til Thomas Bartholin (den yngste af de 3 bekjendte lærde Mænd af dette Navn):

Velædle Hr. Professor.

Det er nu lang tid siden jeg bekom Min Herres gode Skrivelse, dat. Flensborg d. 10 Nov. A. 1710, men glæder mig hiertelig ved, at jeg dog imidler tid har altid spurt, at det gik hannem vel, oc omsider vel oc lykkelig til sit Fæderne Land, Bye oc Academie er fremkommen, til alles glæde, hvoraf jeg tager mig oc en deel. Gud lade hannem leve længe oc vel til Fædernelandets ære, at vores Efterkommere kand see oc kiende, hvad vore Forfædre have været, oc de blive ved, som deres Forfædre have begynt oc ført i Verk!

Siden, ved min Søn, haver Velædle Hr. Professor forsikkret mig om hans gode gunst oc velvillighed, til at befordre mit forsæt med min Riber bog, som kaldes Ripæ Cimbricæ oc er Descriptio Urbis Rip., med siden paafølgende Chronicon Ecclesiæ Ripensis, Anniversaria ejusdem, oc Chronologia. Det besværligste jeg blandt andet har havt med Descriptionen af Byen, haver været at finde en god oc beqvem Methode, som jeg besværligen endnu kand fornøye mig selv med. I den materie skrev jeg den høyberømmelige Doct. Sperling til, men forsildig, som hand den tid var svag; dog skrev mig en smuk Epistel til om noget deraf, men veed ikke rettere, end hans brev var skrevet enten dagen, hand døde, eller oc næste tilforn. — Paa en octav Sedel tilbød Hr. Professor meget gunstelige at ville forunde mig udskrivt af 2de breve oc documenter, angaaende S. Nicolai oc S. Hanses Klostre i Ribe, dennem jeg hierteligen ønskede maatte gives mig copie af. Thi de Klostere veed jeg intet meere af, end at ved Nicolai Kirke stod en Jomfru Kloster paa Løghøy,

oc at her har været S. Hans Kirke, er oc vitterligt oc beviseligt, men Klostre derved at have været, haver jeg aldrig læst. Beder derfor, de maa forundes mig til samme brug oc nøtte.

Derhos ville jeg tillade mig den frihed, at jeg motte andrage, hvor jeg fattes nogen bevisning oc brev, document, at bevise enten et Altere eller Capel med, hvor jeg har navnene oc ikke beviis derpaa. Ellers haver jeg nogen besværlighed med det, at jeg ej har været paa Catholiske steder, oc seet deres Capeller med Altere udj. Det der støder oc hindrer, er, at Capellen har et navn, Alteret et andet navn, hver af sin Helgen. Beder, at jeg derom maa consulere Hr. Professor en anden tid.

Imidlertid, næst allerydmygst hilsen til gode fromme Fru Moder oc Elskelige Jomfru Søster oc alle gode Velyndere i Familien, oc ald glædes forønskning over Dennem allesammen, forbliver jeg

Welædle Hr. Professors

Altid beredvilligste oc skyldigste tiener
Ribe Fredag d. 27 Martii A. 1716. Peder Terpager.

P. S. Forlanger at vide, om ellers vides, om Licentiat Ulrich Petersen i Slesvig lever endnu, saasom jeg har intet hørt til hannem siden Hr. Professors udreise. V.

Udskrift: Welædle oc Berømmelige Thomas Bartholin, Professor Philosophiæ in Acad. Hafn. højtærede Velynder — a Kiøbenhavn¹⁾.

At Skriftet er blevet anset for et, ogsaa i kirkehistorisk Henseende, vigtigt Værk, skjønnes ikke blot af den Omstændighed, at Kjøbenhavns Universitet, samme Aar det var udkommet, hædrede den værdige, alderstøgne Forfatter med den theologiske Doktorgrad, men ogsaa af den Anmeldelse, den som Sjælands Biskop siden bekendte Ludvig Harboe leverede deraf i Dän. Bibl. I, 137—87, en Anmel-

¹⁾ Orig. i Univ.-Bibl., Addit. 175, Fol. Det kunde bemærkes, at adskillige af Terpagers Excerpt- og Notitsbøger nu findes i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 190—91 og 269—70, 8°. Jvfr. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. V, 332 ff.

delse, der tillige indeholder en Række interessante Supplemen-ter hentede fra Kilder, der ikke havde været Forfatteren tilgængelige.

En anden Ripenser, der med en Flid, som ikke lod Terpagers noget efter, samtidig syslede med Fædrelandets Lærdomshistorie, Presbyterologi osv., var Albert Thura († 1740 som Præst i Lejrskov). I en særskilt Artikel skal jeg forhaabentlig ved Lejlighed meddele nærmere Oplysning om denne brave Mands Arbejder.

I Ribe virkede 1764—73 en Biskop, der levende interesserede sig for Gejstlighedens Historie, nemlig Dr. Jørgen Carstens Bloch, og samtidig med ham var David Grønlund resid. Kapellan ved S. Cathrine Kirke i Ribe, en Mand, der ikke havde en ringere Kjærlighed til den historiske Arv fra Fortiden. Grønlund fordybede sig navnlig i det gamle Stiftsarkiv, hvis fleste Dokumenter han med stor Flid afskrev. Efter hans Tilskyndelse lod ovennævnte Biskop indsamle Materiale til en Historie om Ribe Stifts Gejstlighed; men da han døde forholdsvis tidlig, blev det paatænkte Værk aldrig udarbejdet¹⁾. Derimod har man omtrent fra samme Tid nogle andre haandskrevne Forsøg paa en Presbyterologi for Ribe Stift; men de ere ikke meget værdifulde²⁾.

I sin Art aldeles fortrinlig er den Samling af Forordninger vedrørende Gejstligheden, som L. Fogtman, der begyndte sin Bane som Skriver paa Bispekontoret i Ribe og endte som Byfoged i Varde, udgav. Sikker har den sin første Oprindelse fra Ribe Bispearkiv. For øvrigt skal den omtales nærmere nedenfor i Forbindelse med en anden Samling af lignende Art.

¹⁾ Se Pastor A. Jantzens Meddelelser om de to nævnte Mænd i Dansk biogr. Lexikon II, 406 og VI, 271.

²⁾ Deriblandt af den nedenfor nævnte A. Kønig. Se forøvrigt Wiberg, Alm. dsk. Præstehist. I, 9.

Af Aarhus Stifts Bispe- og Præstehistorie har M. Poul Poulson, Præst i Saxild († 1736), gjort sig fortjent ved to Skrifter, nemlig:

Bibliotheca Aarhusiensis seu Biographia Episcoporum Aarhusiensium ante et post Reformationem. Hafn. 1725. 4° (110 Sider) — og

Catalogus sive recensio Pastorum Nomarchiarum Diæceseos Aarhusiensis a tempore Reformationis Evangelicæ ad finem Anni MDCCXXIII. Hafn. 1727. 4°. (104 Sider).

Det sidstnævnte Skrift kan suppleres ved Hjælp af haandskrevne Fortegnelser over Præsterne i Aarhus Stift, saasom Kallske Saml. 500—1, 4°, og de presbyterologiske Samlinger, M. Andreas Kønig, der døde 1776 som Præst i Aalsø og Hoed, efterlod¹⁾.

Utrykt blev ogsaa det med megen Flid og Omhu af Præsten Niels Lachmann i Vester-Tørslev († 1763) forfattede, for Gejstlighedens Historie vigtige Arbejde, med Titel:

Udkastning til en fuldstændig Beskrivelse over gamle og nye mærkelige Ting i Kjøbstæderne og paa Landet, samt Recension paa samtlige Præster siden Reformationen²⁾. (7 Bind i 4°).

Til Aarhus Bys Kirkehistorie gav Stiftsprovst Dr. Frederik Nannestad³⁾ et godt Bidrag ved sit Skrift:

Hilaria Aarhusiensia. Hafn. 1748, 4° (212 Sider).

¹⁾ Wiberg, Alm. dsk. Præstehistorie I, 8. 37 f. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III, 316 f IV, 359 ff.

²⁾ Hdskr. i Horsens Skolebibliothek; jvfr. Wiberg, anf. Skr. III, 409 f. Stykker af dette Mnsr. findes meddelte i Kirkehist. Saml. 3. R. VI, 253 ff. og i Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. 2. R. I, 393 ff.

³⁾ Hans Doktordisputats „De MariolatRIA Pontificiorum horrenda, ex occasione Monumenti cujusdam Eidsbergensis“, Hafn. 1742, henhører ogsaa tildels under Kirkehistorien. Eidsberg var Fr. Nannestads Fødested i Norge.

Skriftet, der gaar ud paa at vise den oldenborgske Kongestammes Fortjenester af Aarhus, og udkom i Anledning af Kong Frederik V's Salving, har navnlig Betydning ved de fra Aarhus Bispearkiv hentede Aktstykker vedrørende Kirke- og Skolevæsenet, som det meddeler. — Fra samme Kilde er en Del af de Gejstligheden og Kirkevæsenet vedkommende Bestemmelser hentede, som Casp. Pet. Rothe indførte i sin 1754 paabegyndte og 1769 afsluttede »Samling af hidtil utrykte Kongelige Rescripter, Resolutioner (osv.) henførte til den danske Lovs bekvemmeste Capitler og Artikler« (I—III, 1. 2.).

En Kirkehistoriker, skjønt ikke af de meget anerkjendte, havde Aarhus Stift i Præsten Thomas Lillelund i Aarslev og Tilst († 1781), der udgav

Danmarks Kirke-Historie tilligemed alle Katolske Biskopper indtil Reformationen og siden alle Biskopperne baade i Danmark og Norge. Viborg 1773. 8°. (280 Sider).

Det er ikke noget Mesterværk; men da Forfatteren ikke søgte egen Fordel derved, men forærede hvert Sogn i Danmark et Exemplar af Bogen, er der ingen Grund til at gaa strængt irette med ham, da det dog ikke kan nægtes, at den ukyndige kan lære adskilligt deraf, og den kyndige vil i det, som vedrører Forfatterens Samtid, finde et og andet, der ikke er ganske uden Interesse. I ethvert Tilfælde er det en stræng Dom, naar Bogen affærdiges som »ubegribelige Fadaiser over Danmarks Kirkehistorie¹⁾«.

Ingen af de litterære Personligheder, der i det 18. Aarhundrede vare knyttede til Aarhus By og Stift, fortjener et taknemmeligere Minde end Professor og Rektor Jens Worm († 1790), der ikke blot ved sit »Forsøg til en Skole-Historie²⁾«

¹⁾ Fastings Skrifter, ved Sagen, S. 271. Jvfr. Rasm. Nielsen, Om Holbergs Kirkehistorie og Theologi, S. 6 ff.

²⁾ Trykt i Kbhvnske Videnskabers Selsk. Skr. 11te Bind, S. 345—98.

har givet et godt Grundlag for dette Emnes Behandling, men som navnlig ved sit »Lexicon over lærde Mænd« I—III (1771—84) har ydet et uvurderligt Hjælpemiddel til Kundskab om Litteraturen i ældre Tid. Indirekte har han derved ogsaa fremmet det kirkehistoriske Studium i høj Grad. Hans Skrift har væsentlig endnu bevaret sit Værd; men vi forstaa ikke, hvorledes en Mand kunde sidde i Aarhus og udarbejde et Værk af den Indholdsrigdom og Nøjagtighed, som »Worms Lexicon« besidder. Aabenbart har han — som han selv med Tak erkjender — modtaget villig Hjælp fra flere Sider. For ikke at tale om andre, skal her kun mindes om, at Gehejmearkivar Jacob Langebek gennemgik det hele før Trykningen og lod det nyde godt af sin rige Kundskabsfylde¹⁾. — Af Worms efterladte Samlinger ere nogle Stykker af kirkehistorisk Indhold meddelte i nærværende Tidsskrift²⁾.

Fra Aarhus vende vi os til Viborg Stift. Her levede den lærde M. Christen Lassen Tychonius († 1740 som Stiftsprovst i Viborg), der ved sit Skrift, »Den Augsburgske Bekiendelses Historie« (Kbh. 1732. 4°) lagde sin kirkehistoriske Indsigt for Dagen. Efter sigende skal han ogsaa have arbejdet paa et Skrift angaaende den danske Kirkes Tilstand under Pavedømmet; men det udkom ikke, skjønt E. Pontoppidan oftere manede Forfatteren og endnu efter dennes Død udtalte Ønsket om Værkets Offentliggjørelse³⁾. Det blev da kun ved Skrifter af mere lokal Art, at der fra Viborg Stift ydedes Bidrag til Kirkehistorien.

Saaledes har Herredsfoged Christen Sørensen Testrup († 1764) efterladt et Haandskrift om Klostrene og Kirkerne i Viborg Stift (1746), der er kommet de Forfattere til Nytte, som senere have syslet med dette

¹⁾ Se Fortalen til Worms Lexicon.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3 R. VI, 766 ff. og 4. R. I, 125 ff.

³⁾ Pontoppidan, Ann. eccl. Dan. I, Vorrede, S. 7—8.

Emne¹⁾. Testrups ligeledes hdskr. Rinds Herreds Krønike (hvoraf alt det, der nu kan have Betydning, er udgivet af Dr. O. Nielsen i Saml. til jydsk Historie og Topografi, I og II) indeholder ret mærkelige Efterretninger om den pietistiske Bevægelse, særlig om Brødrene Støtterup fra Viborg Stift²⁾.

Til den viborgske Gejstligheds Historie især i 18. Aarhundrede har Degnen Jens Pedersen Thjørring i Højslev († 1794) i sin hdskr. Bog om Viborg Bys Tilstand og Beskaffenhed leveret gode Bidrag³⁾. Uden Forfatterens Vidende benyttedes hans Optegnelser af Andreas Christian Krog, res. Kapellan ved Nørre Sogns Kirke i Viborg, siden Præst i Norge († 1797), da denne 1779 udgav sine »Samlede Efterretninger om Viborg Bye«, i hvilket Skrift der særlig er taget Hensyn til de kirkelige Forhold, og som Anhang til hvilket findes trykt et »Kort Udtog af de bekjendte Støtterupers Historie og de i Anledning af dem foraarsagede Uroligheder, uddragne af et Manuscript forfattet af Morten Støtterup«.

Endnu kan omtales, at Jesper Lund, der 1749—61 var Kapellan ved Nørre Sogns eller Graabrødre Kirke i Viborg og siden Sognepræst i Støvring og Mellerup, hvor han døde 1776, har efterladt et Hdskr. med Titel:

Det jydsk Clerisie, eller Efterretninger om Geistligheden udi Nørre-Jyllands fire Stifter fra Reformationen indtil vore Tider. 1ste Tome, om Geistligheden i Viborg Stift.

Skriftet omtales som et omhyggeligt og grundigt, men

¹⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. I, 341. Heise, Diplomatar. Viberg. S. 342 ff.; jfr. Indl. S. XIX.

²⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. II, 26 ff. (jvf. Forbedringerne i Texten smst. S. 397). Om Støtteruperne findes der ogsaa noget hos Th. Lillelund i hans ovennævnte »Kirkehistorie«.

³⁾ Et fyldigt Udtog af dette Haandskrift, ledsaget af meget oplysende Anmærkninger, er af Dr. A. Heise meddelt i Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. IV, 278 ff.

ufuldendt Arbejde¹⁾. — Det kunde bemærkes, at Jens Worm med Tak erkjender de gode Bidrag, Hr. Jesper Lund havde ydet ham til hans »Lexicon over lærde Mænd«.

I Ugebladet »Den Viborger Samler«, der begyndte at udkomme 1773 og fortsattes Aarhundredet ud, findes ikke lidt vedrørende Gejstlighedens Historie, særlig i Viborg Stift, paa hin Tid.

Præsten Hans Berg i Østervelling, Helstrup og Grensten († 1787) forsøgte, hvad senere paa fuldkomnere Maade er foretaget af andre, nemlig at samle den kirkelige Lovgivning i et eget Skrift, der har til Titel:

Samling af alle de Kgl. Forordninger, Placater og Rescripter, hvori det vigtigste indeholdes, som angaaer Geistligheden i Danmark, nemlig Biskopper, Provster, Præster, Capellaner, Degne, Skoleholdere og Candidatos Ministerii deres baade Obsequia et Jura. Aalborg 1761. 4°. (130 Sider).

Efter at Aalborg Stift havde mistet de to lærde gejstlige, som ved det 18. Aarhundredes Begyndelse fandtes her, nemlig Præsten Frants Michelsen Vogelius i i Aasted († 1702)²⁾ og Biskop Jens Bircherod († 1708) var der ikke mange her, som syslede med gamle Sager. En Mand, der ikke tilhørte Stiftet, den tidligere nævnte Albert Thura, arbejdede imidlertid paa et Skrift, der skulde give Oplysning om Kirkerne og Præsterne i Aalborg Stift. Han naaede dog kun at faa udgivet »Kort Beretning om Jerslef-Herreds Kirker« Kbh. 1732, som en Prøve paa det hele, samt en »Series Episcoporum diœc. Alburgensis« Hafn. 1733. I Haandskrift haves dog hans »Beskrivelse af Aalborg Stifts Kirke- og Præstehistorie, siden noget forbedret af P. Birck« (Ny kgl. Saml. 743. 4°). Foruden dette

¹⁾ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. IV, 371.

²⁾ Om denne lærde Mand har jeg meddelt Efterretninger i Saml. til jydsk Hist. og Topogr. II, 183 ff.

Arbejde haves flere haandskrevne Presbyterologier fra forrige Aarhundrede vedrørende Aalborg Stift, hvoriblandt især kan mærkes en af Peder Kjeldsen Paludan, Præst i Hellevad, Hellum og Ørum samt Provst i Jerslev Herred († 1758), med Titel:

Presbyterologie eller kort Beskrivelse over heele Geistligheden udi Aalborg Stift siden Reformationen med Eendeel Deres Genealogie, Levnetsløb, Meriter og Fatis.

Den indeholder adskillige ret karakteristiske Efterretninger¹⁾. — Paa Grundlag af den ovenfor omtalte af Hans Berg besørgede Samling af Kirkelove foranstaltede Johan Wandall, residerende Kapellan ved Budolphi Kirke i Aalborg († 1797) sin

Samling af de udkomne og endnu giældende Kongelige Forordninger, Placater, Rescripter, samt Resolutioner, Collegial-Breve og Privilegier m. v. forsaavidt samme angaae Geistligheden i Danmark. I—II. Aalborg 1782—4. (358 + 428 Sider).

I Fortalen til 1ste Del omtaler Udgiveren den udmærkede Bistand, som Biskop Rottbøll i Viborg havde ydet ham. Siden var der ogsaa andre af Landets Biskopper, der sendte ham Bidrag fra deres Arkiver, saa Materialet svulmede saaledes op, at Wandall var betænkt paa at udgive endnu en tredie Del. En saadan udkom dog ikke, sikkert fordi By-skriver Laurids Fogtman i Varde imidlertid udgav sin fuldstændigere og mere systematisk ordnede

Samling af alle giældende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne, samt de Steder af Danske og Norske Lov saavel

¹⁾ Se t. Ex Kirkehist. Saml. 3. R. III, 759. Det originale Hdskr. findes i Kallske Saml. 495. 4°. Smst. Nr. 494 og 496. 4° findes to andre hdskr. Presbyterologier for Aalborg Stift.

som Kirkeritualen, der angaae Religionen, Geistlighed, Kirker, Skoler, Hospitaller og Fattige, samt Bøger og Almanakker. Kbh. 1784. 8°. (1081 Sider).

Dette fortræffelige Værk, der lige meget vidner om Udgiverens overordentlige Flid og om hans praktiske Sans og Forstandighed, vandt saa megen Udbredelse, at en anden (forøget) Udgave blev fornøden, der udkom 1809 i to Bind, besørget af Professor F. Th. Hurtigkarl.

Fyns Stifts kirkelige Specialhistorie blev i det 18. Aarhundrede bearbejdet med en Dygtighed og Udholdenhed der ikke blev overtruffen af hvad der ydedes fra nogen anden Landsdel.

Professor Thomas Broder Bircherod i Odense († 1731) syslede flittig med Fædrelandets, særlig Fyns Kirkehistorie, foruden med mange andre Videnskabsgrene; men kun lidt, af hvad han havde arbejdet paa, fik han frem for Lyset. Enkelte Stykker ere dog udgivne af andre. Saaledes er hans Redaktion af Ælnod's S. Knuds Historie med tilhørende Anmærkninger trykt hos Westphalen, Monumenta Germaniæ IV, 1377 sq.¹⁾. »Kong Knud den Heliges Historie forfattet af Thomas Brod. Bircherod tillige med Forfatterens korte Levnets-Beskrivelse« er »til Trykken befordret af Christian G. Biering« (Odense 1773). Bircherods Afhandling »de causis deperditarum apud Septentrionales et præsertim apud Danos antiquitatum«, der ogsaa omhandler de kirkehistoriske Kilders Skjæbne, findes trykt i Dänische Bibliothec IV, 366 fl.²⁾ tilligemed en Fortegnelse over Forfatterens mange andre utrykte Arbejder, deriblandt en fynsk Bispekrønike med Tillæg om Klostrene i samme Stift, samt Fortegnelse over Kirkerne i Fyn med

¹⁾ Langebek roser (Scr. Rer. Dan. III, 325) Th. Bircherods Redaction og tildels ogsaa Anmærkningerne.

²⁾ Afhandlingen er ogsaa trykt hos Westphalen III, 685 sq. Samme-
steds IV, 1339 sq. finder man Th. Bircherods sprænglærde anti-
kvariske Afhandling »Taurus sacer«.

deres Mærkværdigheder og Præsterækker siden Reformationen¹⁾.

Den nævnte Lærdes Samlinger fortsattes af hans Søn, Landsdommer Jakob Bircherød i Odense († 1737), af hvem der endnu haves en Mængde haandskrevne Optegnelser, der mere eller mindre vedrøre kirkelige Antikviteter. Saaledes hans Afhandlinger om gamle Kirkeskikke, skrevne lidt i Smag med Holbergs Epistler²⁾; Beskrivelse af Byen Odense og dens Antikviteter³⁾; og Meddelelser (stiledte til Gram) om allehaande fynske Mærkværdigheder, deriblandt ogsaa en Del vedrørende Kloster- og Præstehistorie⁴⁾. Men nogen dyb Gransker var Jakob Bircherød ikke; han passede bedst til at svømme paa Overfladen.

Til de lærde Mænd, som i Odense syslede med Fortiden, maa endvidere regnes M. Laurits Luja, Professor ved Gymnasiet († 1732), der udgav nogle Smaaskrifter, der maa henregnes til den kirkehistoriske Litteratur, nemlig: »Statua honoris erecta Gymnasio Othiniensi cura Georgii Hannæi, quam consummavit L. Luja«, udkom i to Udgaver, en i Oktav og en i Kvart (Hafn. 1724 og 1725), samt »Om St. Knuds Kirkes, Klosters og de Latine Skoelers i Odense første Begyndelse og Opkomst« (Kbh. 1716. 4°).

Samtidig var der en fynsk Præst, Anders Samsing i Kjølstrop († 1751), der med stor Iver arbejdede i den gejstlige Personalhistorie, uden dog at naa til at faa noget af sine store Samlinger udgivet. Hans Haandskrift om Præsterne og Lærerne i de fynske Kjøbstæder synes nu tabt, medens et lignende vedrørende Landsbypræsterne i

¹⁾ Hdskr. findes i Odense Kathedralskoles Bibliothek, jvfr. Thottske Saml. 1419—23, 4°. Flere herhen hørende Udkast og Samlinger findes i Kgl. Bibl. (Gl. kgl. Saml. 1091—3, Fol., 2988, 4to; jvfr. Addit. 178, 4to, i Univ.-Bibl.)

²⁾ Orig. i Kgl. Bibl., Gl. kgl. Saml. 2499. 4to. Afhandlingerne vedrøre næsten lige saa meget franske som danske Kirkeskikke, da Forfatteren særlig dvæler ved Minder fra sin Udenlandsrejse.

³⁾ Addit. 161, Fol., i Univ. Bibl.

⁴⁾ Gl. kgl. Saml. 2349, 4°.

Fyn, endnu er bevaret¹⁾. I det kgl. Bibliotheks Manuskript-samling findes endnu et og andet af hans mange Optegnelser, f. Ex. »Historica Enarratio Episcoporum Othinien-sium, og om Rectorer og Præster i Slingerup²⁾«.

Thor Melbye, residerende Kapellan i Assens, syslede med et større presbyterologisk Arbejde, men fik kun udgivet:

Forsøg til en Fyensk Præstehistorie, begyndt med
Baagherred. 1ste Hefte. Odense 1783. 8°. (79 Sider).

Det er et ganske respektabelt Arbejde, og nogle deri aftrykte Aktstykker give det endnu Værdi. Naar Forfatteren ikke efter sin Bestemmelse gik videre³⁾, var Grunden vistnok den, at det store Arbejde til Fyns Stifts Gejstligheds Historie, som den tidligere nævnte Biskop Jørgen Carstens Bloch i Ribe ved sin Død 1773 havde efterladt, endelig fik en Udgiver, idet Provst Laurits Pedersen Næraae i Svenborg, der i sin Tid havde ydet Bloch mange Bidrag, kom i Besiddelse af hans efterladte Manuskript. Næraae gennemgik da dette paany, gjorde Tilføjelser og Rettelser (hvorved nævnte Melbye ydede ham megen Bistand) og begyndte saa, støttet af en anseelig Subskription, Udgivelsen af

Den Fyenske Geistligheds Historie fra Reforma-tionen indtil nærværende Tid. I—II, 1. Odense 1787—90. 8°. (872 + 364 Sider).

Første Del, der udkom i 3 Hefter, indeholder fyldige bio-grafiske Meddelelser om Biskopper, Lektorer, Professorer, Rectorer, Sognepræster og Kapellaner i Odense. Anden Dels første Hefte omhandler Præsterne i Aasum og Baag Herreder. Videre kom Udgiveren ikke, da han 76 Aar

¹⁾ Prøver heraf ere meddelte i Ny kirkehist. Saml. VI, 325 ff. og 733 ff. Jvfr. K. S. 3. R. V, 461 Not., Treschow, Jubellærere, S. 235.

²⁾ Thottske Saml. 1146, Fol.

³⁾ Blandt de Kilder, Wiberg har benyttet, nævnes et Mnskr. om Præster i Middelfart og i Vends Herred, der antages at hidrøre fra Præsten Thor Melbye (Wiberg, Alm. dsk. Præstehist. I, 8).

gammel paa Grund af Blindhed maatte standse med Arbejdet. Haandskriftet gik siden gennem forskellige Hænder, hvorved det paa sine Steder er blevet noget havareret. Nu gjemmes det i Univ.-Bibl., Addit. 138, Fol. Hvad der var udgivet indeholder fortræffelige Oplysninger ikke blot til Personalhistorien, men ogsaa til den danske Kirkehistorie i det hele. Ogsaa det levnedes Manuskript kan endnu yde god Vejledning.

Bidrag til en enkelt fynsk Biskops Historie findes i det af Generalfiskal F. V. Wiwet anonymt udgivne Skrift,

Dr. Laurids Jakobsen Hindsholms, fordum Biscop udi Fyhns Stift, hans holdne Dagbog, imedens han var Hoff-Prædikant hos Kong Christian den Fierde og Kong Frederich den Tredie. Kbh. 1779. 8°.

Den Dagbog, som samme Mand førte, medens han var Biskop, og som er af særlig Interesse for Fyns Stifts Historie i Tidsrummet 1651—63, er endnu bevaret i Original-Manuskriptet, og skal, om alt gaar vel, blive meddelt i nærværende Samlinger.

Den flittige Litterator Christian Brandt († 1780) samlede meget til Litterær- og Personalhistorie, som han dog ikke fik bearbejdet¹⁾. Ham skyldes bl. a. en Afskrift af den fynske Biskop Hans Michelsens Dagbog²⁾, og en hdskr. »Fortegnelse over Bisperne i Danmark, Norge, Island og Grønland; item om danske Jubellærere med mere« (Thottske Saml. 1145 Fol.).

Til Fyns Stift hørte, som bekjendt, indtil 1804 Laaland og Falster, til hvilke Øers gejstlige Historie flere af de ovennævnte fynske Samlere da ogsaa have taget Hensyn. Man har saaledes et Manuskript af Jakob Bircherød, indeholdende kirkelige Antikviteter fra Lange-

¹⁾ Jvfr. Dansk biogr. Lexikon III, 3.

²⁾ Efter Brandts Afskrift er Dagbogen udgiven af E. Høyer Møller i Saml. t. Fyns Hist. og Topogr. V—VII.

land, Laaland og Falster¹⁾, og J. C. Bloch har ogsaa udstrakt sine Samlinger om Fyns Stifts Præster til disse Øer. Ingen har dog samlet saa meget om Laaland som Povl Rogert, hvis righoldige Manuskript til denne Øs Historie tidligere er beskrevet²⁾. Paa Grundlag af disse Samlinger samt andre trykte og utrykte Kilder var det, at Præsten Peter Rhode i Utterslev sammenskrev sine

Samlinger til Laalands og Falsters Historie I. 1776.

II. 1794. 8°. (712 + 328 Sider).

Af Skriftet, der hverken udmærker sig ved Smag eller ved Nøjagtighed, udgjør hvad der angaar Kirkerne og Præsterne en væsentlig Del. Forfatteren har opbevaret mange komiske Anekdoter om Præster, hvilke i Forbindelse med hans naive Fortællemaade gjøre Skriftet ganske underholdende at læse. — Som et lidet Curiosum kan anføres Mogens Knudsen Hosum's Dissertation: »De Templi Kippingensis in Falstria vicinique medicati fontis origine, progressu et abusu«, Hafn. 1707. 4°. (20 Sider)³⁾.

Naar vi vende os til Sjællands Stift og først fæste Blikket paa saadanne litterære Arbejder, der vedrøre Gejstlighedens Historie, da møde vi et Skrift af Torkil Baden, Rektor i Holbæk († 1732):

Tiids-Register over Biskopperne i Siællands-Stift. Kbh. (1720). 8°. (152 Sider).

Dette for sin Tid ulastelige Skrift blev gjort overflødigt ved den langt udførligere Behandling af samme Emne, som Provst Detlev Gotthard Zwergius, Sognepræst i Slangerup, leverede i sit bekjendte Værk:

¹⁾ Ny kgl. Saml. 409, Fol. Et Stykke hentet derfra er meddelt foran, S. 340 f.

²⁾ Se Kirkehist. Saml. 3. R. VI, 401 ff.

³⁾ I Hdskr. haves (i Thottske Saml. 1434. 4°): Joh. Mullenii et Olai Andreæ Smidii Tractatus de templo Kippingensi i Falstria.

Det Siellandske Clerisie, eller Efterretning om de Biskoper, Provster, Præster og andre Geistlige, som fra Reformationens Tid indtil vore Tider have levet og lært udi Kirker og Skoler i Siellands Stift og underliggende Provintser. Kbh. 1774. 4°. (861 Sider).

Angaaende dette Skrift ytrer Suhm¹⁾: »Til vor particuliere Kirkehistorie have vi intet bedre Skrift. Skade kun, at der ei er kommet mere ud end den første Tome af dette vel udarbejdede Værk, og at den anden, endskjønt færdig, ligger endnu utrykt efter Autors Død«. Vi kunne ganske underskrive Suhms Dom, men tvivle om, at han har været rigtig underrettet, naar han siger, at 2den Del var færdig fra Forfatterens Haand. Det er kun en forholdsvis lille Part af den, dette gjælder²⁾, og til Resten har man ikke en Gang Forfatterens Samlinger mere, skjønt man ellers har en stor Mængde Sager, vedrørende Kirke-, Personal- og Lokalhistorie med Zwergius' Haand, Vidnesbyrd om denne brave Mands overordentlige Flid³⁾. Den udgivne Del af »Siellands Clerisie« angaar kun Stiftets evangeliske Bisper samt Hof- (og Slots-)Præsterne. Zwergius døde 1757. Mange af de ypperlige Efterretninger, han havde samlet, skyldte han Ludvig Harboe, der levende interesserede sig for Værkets Fremme og forsynede det med en fortrinlig Indledning, om hvilken der senere skal tales.

Efter dette Skrift har den af Kobberstikker Jonas Haas udgivne, men dels af Casper Peter Rothe, dels af N. Jonge forfattede »Samling af evangeliske Biskopper i Siælland, deres Liv og Levnet, med Portraiter« (Kbh.

¹⁾ Samlede Skrifter VII, 282.

²⁾ Hdskr. i Gl. kgl. Saml. 1094 Fol. mest vedrørende Sognepræsterne ved Frue Kirke i Kjøbenhavn. Et Stykke hentet derfra findes meddelt i Ny kirkehist. Saml. I, 322 ff.

³⁾ I Kallske Saml. 510, 4° findes en Fortegnelse over D. G. Zwergius' mange efterladte Haandskrifter med udførlig Specifikation af Indholdet. En ikke ringe Del af dem ere landede i det kgl. Bibliotheks Mnskr.-Samling. Jvfr. den trykte Auktionsfortegnelse over Zwergius' Bøger og Manuskripter. Kbh. 1758.

1761, 4°) væsentlig kun Betydning ved Billederne, som ere udførte efter de Portraiter af samtlige evangeliske Biskopper, der hænge i Omgangen bag Choret i Roskilde Domkirke.

Samtidig med Zwergius var der en anden Præst i Nordsjælland, der med ikke ringe Dygtighed arbejdede i den gejstlige Personalhistorie, nemlig Gerhard Treschow i Birkerød († 1766), fra hvis Haand vi have:

Danske Jubel-Lærere eller Historisk Beretning om Lærere, som efter Reformationen i Dannemark og Norge, i offentlige Embeder ved Skole, Academie og Kirker have tient i 50 Aar og derover. Kbh. 1753, 4°. (344 Sider).

Skjønt Treschow havde anvendt megen Flid paa sit Arbejde, var der dog en stor Efterhøst at gjøre paa dette Omraade. Da Kantor Christoffer Giessing i Roskilde († 1791) var bleven opmærksom derpaa, gav han sig med utrættelig Iver til at samle Bidrag til det Værk, der længe vil bevare hans Navn, nemlig:

Nye Samling af Danske-, Norske- og Islandske Jubel-Lærere med hosføyede Slægt-Registre og Stam-Tavler. Kbh. I. 1779. II, 1 Bind 1781. II, 2 Bind 1783. III, 1 Bind 1786. 4°.

Disse 4 Bind udgjøre tilsammen 1762 Sider, foruden en Mængde Stamtavler, og afgive et slaaende Bevis paa, hvad en enkelt Mands Flid og Udholdenhed kan udrette. Thi det er i Sandhed et stort Materiale, Giessing har samlet, og han efterlod dog sikkert meget, han ikke fik bearbejdet. En stræng Kritik er vel ikke hans Sag, og Eftertiden har fundet adskilligt at rette hos ham, men man maa dog beundre, at det i hans ringe Stilling og under hans fattige Kaar lykkedes ham at tilvejebringe et saa betydeligt Stof, som hans Værk dog unægtelig indeholder.

Blandt haandskrevne Arbejder, der maa regnes ind under den Litteratur, der her sysselsætter os, kan mærkes Præsten Niels Albeks Samlinger, hvorom nogle Oplys-

ninger tidligere ere meddelte¹⁾. Hertil kan føjes et meget benyttet Hdskr. til Sjælands Præstehistorie i Kallske Saml. 486, 4°, samt et lignende angaaende Præsterne i Kjøbenhavn smst. 487, 4°. Endvidere kan nævnes: »Historia Regiæ scholæ Fridericiburgicæ ab ejus infantia ad præsentem usque illius ætatem virilem [1739] scripta a Christoph. Jani Lidovio, Pastore in Strø«, der i Zwergius's Afskrift findes i Ny kgl. Saml. 647, 4°. Skriftet, der er rigt paa personahistorisk Stof, synes at være ufuldendt, da det slutter med en Antydning om, at en anden Afdeling skulde bringe »scholæ metas antiquas et recentes«, der ikke findes.

Oplysning om ældre Kirkeforhold i Roskilde findes i Jens Paludan's Disputatser »De templo S. Lucii Roeskildensis« (Hafn. 1720—2, 4°) samt i Provst Henrik Meyers »Beskrivelse over Roskilde«, som Forfatteren ved sin Død (1756) efterlod i Hdskr.²⁾, men som senere (1793) blev udgiven af L. S. Winding. — Den af Andreas Reyersen, Sognepræst i Hillerød, udgivne »Beskrivelse over St. Bents Kirke i Ringsted med dens gamle og nye Mærkværdigheder« (Kbh. 1779, 4°) udmærker sig ved en omhyggelig Samling af det til Emnet hørende Stof.

Ogsaa i andre topografiske Skrifter vil man jevnlig finde en og anden Oplysning, der kan være af Interesse i kirkelig Henseende. Dette gjælder saaledes Peder Edvarsen Friis's »Efterretning om Schielschiør Kiøbstæds gamle og nu værende Tilstand« (Sorø 1759, 4°), hvorom der nys med Føje er sagt, at dette Skrift »med al sin kritikløse, unøjagtige og snakkesalige Ophoben af Meddelelser, der jævnlig fremtræde i en pudsig Form, dog ikke er ganske uden Betydning som Gjemmested for en og anden ellers tabt Efterretning³⁾«. Navnlig har Forfatteren af et

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4 R. I, 468 ff. I Fortalen til Lexicon over lærde Mænd I. nævner J. Worm Præsten N. Albek som en af dem, der havde givet ham »mange rare og ellers ubekjendte Efterretninger«.

²⁾ Findes i Thottske Saml. 1405. 4°.

³⁾ G. L. Wad i Dansk biogr. Lexikon V, 448.

gammelt Manuskript, der stod ham til Raadighed, men nu synes tabt, meddelt en lang Række Dokumenter, af hvilke en Del vedrøre kirkelige Forhold.

Fra Periferien vende vi os endelig til Centrum, som Hovedstaden var og er.

Det er tidligere berørt, at Arne Magnussen († 1730) efter Thomas Bartholins Død havde faaet det Hverv paa Grundlag af hans Samlinger at udarbejde en dansk Kirkehistorie¹⁾. En interessant Ytring derom finde vi i en svensk Dagbog, ført af Olof Celsius den ældre under hans Udenlandsrejse. Han traf 1696 i Leipzig sammen med Arne Magnussen, og de sluttede sig nøje til hinanden. Blandt meget andet fortalte Arne da sin svenske Ven: »Nu för tiden vore han dageligen occuperad at sammanleta alt hvad som tienar att upplysa Historiam Danorum Ecclesiasticam, den han ämnar skrifva, efter hon intet blef fullfölgd af Thoma Bartholino, för dess hastige död skull. Han hade hoos samma Bartholinus varit Amanuensis och viste, huru han samma värck projecterat, derest ingen ting lärar anföras, som icke bewijses aff sanna och gode documenter²⁾«. At Arne Magnussen har samlet meget til Forøgelse af det Bartholinske Materiale, er nu vist nok; men lige saa vist er det, at nogen Kirkehistorie fik han aldrig skrevet, skjønt han levede over 30 Aar, efter at han havde udtalt sig, som ovenfor anført.

At Biskop Christen Worm († 1737) har syslet med Undersøgelser i Danmarks Kirkehistorie, fremgaar af hans Breve til Gram³⁾. Hertil maa hans nu forsvundne Udgave af de saakaldte Annales Esromenses vel ogsaa have sigtet⁴⁾. Worm var ikke den eneste Lærde fra hin Tid, hvis Studier ikke kom til at bære Frugt. Om Ludvig Winsløv

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. I, 35.

²⁾ Danske Saml. 2. R. IV, 257.

³⁾ Se foran, S. 454 f.

⁴⁾ Script. Rer. Dan. I, 213.

(† 1710) fortælles 1704, at han agtede at udgive en fuldstændig dansk Klosterhistorie¹). Udkommen er den dog ikke, saa lidt som Dr. Otto Sperlings med stor Flid forberedte og (1708) til Trykken færdige Udgave af Adam af Bremens Kirkehistorie²). Det var kun enkelte Smaating, der kunde liste sig frem i hine for Litteraturen saa trange Tider, som samme Sperlings Afhandling »De nomine et festo Juel« (Hafn. 1711). Vi kunne ikke oplyse noget om And. Frølund's »Oratio de potioribus actis ecclesiasticis in Dania 1604 factis« (Hafn. 1705), da den synes forsvunden. — Den tidligere nævnte Dr. Peder Terpagers Søn, M. Ludvig Terpager, der døde 1772 som Præst i Mern, havde i sin Ungdom, da han laa paa Borcks Kollegium, ved forskellige Disputatser vist, at han traadte i Faderens Fodspor. Af kirkehistorisk Art er saaledes hans Afhandling: »Reliquiarum Sanctuarium seu de Sepulcro Altaris« (Hafn. 1704) og: »De sacris veterum Danorum Vigiliis« (Hafn. 1705).

Den theologiske Professor Hans Bartholin († 1737), der ellers mest har givet sig af med dogmatiske Under søgelser, har leveret et Bidrag til Kirkehistorien ved sin

Disquisitio historico-theologica de Exhortatione ante
Communionem Ecclesiæ Regni Daniæ injuncta.
Resp. Joach. Wielandt. Hafn. 1710. 4°.

Dette lille Skrift vidner om et for den Tid ret godt Kjendskab til den danske Kirkes Historie i det lutherske Tidsrum, navnlig har Forf. benyttet de hdskr. Synodalier, som gjemtes i Bibl. Reseniana. Ligheden mellem den danske og den engelske Liturgi interesserede ham og omtales.

¹) Sibbern siger: Bibl. hist. Dano-Norv. p. 306: »Fata obstiterunt, quo minus Ludovicus Winslovius Historiam Monasteriorum Daniæ omnium, eorumque foundationum, institutorum, progressuum et privilegiorum strictam enarrationem a se, testibus Novis Literariis Maris Balthici A. 1704 p. 285, promissam, evulgare potuerit«.

²) Danske Saml. I, 310 f.

Den som Respondens ved ovennævnte Disputats nævnte Jochum Wielandt, der siden blev Direktør for det kgl. Bogtrykkeri († 1730) og i sine »Nye Tidender om lærde og curieuse Sager« ogsaa lejlighedsvis, blandt meget andet, har meddelt noget Kirkehistorien vedrørende, har (som Tilægnelsen til Biskop Chr. Worm viser) udgivet »Tabula Cisterciensium Sorana« (Haun. 1712, 8°); Dr. O. Sperling, der har ydet Bidrag til Skriftet og forsynet det med en Fortale, ytrer det Ønske, at flere vilde følge Wielandts Exempel i Udgivelse af slige Kilder.

At Interessen for Kildeskrifterne — en vigtig Forberedelse for den rigtige Historie — var begyndt at vaagne, vise tvende af den unge Thomas Bartholin udgivne gamle Skrifter:

Nicolai Archiepiscopi Lundensis Chronica Episcoporum Lundensium. Hafn. 1709. 8° — og:

Episcoporum Ecclesiæ Lundensis Series, collectore Magno Matthiæ, Th. Lectore et Canonico Lundensi. Hafn. 1710. 8°.

Det første af disse Skrifter er senere optaget i *Scriptores Rer. Danicarum* VII, 621—39, medens man af det sidste ikke har nogen anden Udgave end Bartholins, der nu snart er en Sjældenhed.

At Savnet af en mere indgaaende Behandling af den danske Kirkehistorie var tilstede, fremgaar af L. Holbergs tidligere omtalte Ytringer¹⁾. Selv ydede han i sin Beskrivelse af den danske Stat og i sin *Danmarks Historie* Bidrag til Emnet, der ikke ere uden Interesse, og ikke mindst derved, at de ere skrevne i et for alle tilgængeligt Sprog. En lille Prøve af Holbergs Fremstilling skal her meddeles, og vi vælge Slutningen, hvor der handles om Begivenheder fra hans egen Tid.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. I, 1.

„Jeg haver sagt, at, naar man undtager nogle Tvistigheder, alting haver i disse Riger været roeligt i Kirke-Sager, og at saadant maa tilskrives saa vel Regieringens Omhyggelighed, som Indbyggernes fredelige Naturel. Men, efter dette Skrifts første Publication¹⁾ ere udi Religionen forefaldne adskillige Uroeligheder, som kunde give riig Materie til Kirke-Historie, og som blandt andet kand tiene til Beviis paa det, som jeg ved en anden Leylighed udi mine sidste Skrifter har antegnet om Nationens Character, nemlig, at den paa nogen Tid er bleven saaledes forandret, at det Folk, som i all Ting har søgt at gaae en Middel-Vey, og som man i den Henseende har tillagt en Slags Indolence, nu kand tillegges alt for megen Activitet; saa at nu er fornødent at bruge Tøyl, da tilforn behøvedes Sporer. Thi man har paa nogen Tid mærket en stor Begierlighed til Noviteter, hvorudi ofte ingen Maade har kundet holdes: Saa at disse Rigers Indbyggere ere blevne ukiendelige, og derfor nu fortiaene anden Character, end den, som udi første Oplag af dette Skrift dennem af mig har været tillagt. Hvad Religions Sager angaaer, da haver den Danske Kirke paa en Tiid af 20 Aar været i fuld Bevægelse.

Anledning til de Uroeligheder, som udi vor Kirke haver reysset sig, er den saa kalden Pietismus, hvilken, som bekiendt er, strax i dette Seculo har regieret i de fleeste Protestantiske Lande. Stifteren til denne Sect er den bekiendte Philip Jacob Spener, som døde udi Berlin 1705. Denne holdt fornødent at skiærpe Christendommen; og til den Ende stiftede et Pietets Collegium udi sit eget Huus til Frankfuhr, som han siden forflyttede til en Kirke. Der gik han for sine Tilhørere igiennem de Prædikener, som om Søndagen vare holdne, og besvarede de Spørgsmaal, som af dem bleve giordte. Ingen kunde med Billighed have noget derpaa at sige, helst siden man merkede, at intet blev lært mod Ortho-

¹⁾ Første Udgave med Titel »Danmarks og Norges Beskrivelse« udkom 1729, anden Udgave med Titel »Danmarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat« udkom 1749. I sidstnævnte Udgave handles om den danske Kirkes Historie og Forfatning især S. 100 ff. og 285 ff.

doxien: Alleene nogle holdte for, at, saasom man af Erfarenhed har lært, at af saadanne u-ordentlige Forsamlinger een og anden Uleylighed kand fødes, og at de rette Kirke-Forsamlinger derved kand forsømmes, saa begyndte de at murre der imod. Udi denne deres Mistanke bleve de bestyrkede af Speners paafølgende Skrifter, hvorudi hand med en sterk Farve afmalede den Evangeliske Kirkes Lunkenhed. Spener begav sig siden til Sachsen, hvor han fik adskillige Tilhængere, blandt hvilke vare tvende anseelige Mænd, nemlig Francke og Thomasius; og kom derover alting udi saadan Bevægelse, at de tvende sidste maatte forlade Leipzig, og sætte sig ned udi Halle. Speners ivrige Lærdom strakte sig siden ud til andre Steder, saa at han i kort Tid fik en Mængde Tilhængere udi adskillige Lande: Men, saasom alle ikke alle vare begavede med Læremesterens Skiønsomhed, gaves derved Anledning til Separationer fra de ordentlige Forsamlinger, og endelig til Fanaticismum, helst udi Schlesien, hvor udi de tvende Aar, nemlig 1707 og 1708, en Hob Fanatici opreyste sig, hvilke ansaae de ordentlige Forsamlinger som fordervede Meenigheder, og holdte sig selv for inspirerede Christne. Hvorudover toge mange Leilighed at confundere Pietister med Fanaticis; da dog Speners Lærdom sigtede ikke til at vige fra Orthodoxien, men alleene til Christendommens Skiærpelse. Det er bekiendt, hvilke Bevægelser Pietismus for nogle Aar siden har foraarsaget udi disse Nordiske Lande: Orthodoxyi beskyldte Pietisterne for Fanaticismo, og Pietisterne kaldte de andre W-igienfødde. Alt hvad som paa Prædikestolene taledes, blev af hvert Partie nøye examineret; saa at man allarmedes over Talemaader, som man tilforn ingen Reflexion havde giort over. Til Beviis derpaa tiener dette, at en vis anseelig Prædikant holdt en lang Tid ikke andre Prædikener, end dem som han havde lært uden ad Ord for Ord af Brochmans Postill, men blev derfor ikke Skudfri; thi de, som saadant ikke vidste, udtødte hans Ord at sigte paa nærværende Tider. Alt hvad man med Upartiskhed kand sige her om er dette, at Grundvolden til den saa kalden Pietismum kand være lagt udi en retsindig Intention; men saasom alle Speners Disciple ikke have havt Speners Skiøn-

somhed, ere adskillige u-antagelige og selsomme Meeninger deraf avlede. Dette kand ikke nægtes, uden at man vil tale imod Erfarenhed; thi man har seet Folk i Hobetal at holde sig fra Kirkegang og Sacramenter: Saa at den Høye Øvrighed har holdet fornødent saadant ved strenge Forbud at hemme.

Man maa saaledes giøre Forskiel imellem simple Pietister og outrerede Pietister. De første kand man ikke beskyldte for falsk Lærdom: Hvad man alleene kand laste hos dem, er, at de synes at have noget tilfælles med de gamle Donatister, i det de ved alt for hidsige Declamationer imod de ordentlige Lærere havde givet Anledning til at separere sig fra Kirken, og at holde den publique Lærdom mistænkt. Og haver saadant desmeere ophidset de Orthodoxe Lærere, efterdi de have merket, at mange af disse hidsige Censores behøve selv Reformation udi Levnet og Opførsel, og at derfor deres idelige Straffe-Prædikener ikke grunde sig alleene paa en christelig Nidkierhed. Hvad de outrerede Pietister derimod angaaer, som have skiulet sig under andres Vinger, og betient sig af deres Navn, da har Erfarenhed lært, at de udi lidet eller intet have differeret fra Fanaticis eller Qvækere; thi adskillige af dem have ført sig saaledes op, at de modererede Pietister ikke have villet erkiende dem for deres Brødre, skjønt de ved en slags Protection have gjort sig selv mistænkte, og derudover ofte ere blevne skaarne over een Kam med de andre.

Jeg for min Part, saasom jeg stedse har holdet Tvang og Forfølgelse at stride mod den christelige Troes Grund-Lærdom; saa har jeg ideligen udi disse Bevægelser raadet til Moderation, anseende dette, som en Paroxysmus, der snart vilde udrase. Jeg haaber, at alle retsindige Folk ville finde, at udi denne min Betænkning er ingen Partiskhed: Man seer der af, at jeg ikke confunderer det eene med det andet: Man seer, at jeg holder for, at de første Stiftere af den saa kalden Pietismo kand have havt en god og reedelig Intention, og at deres Iver kunde have havt god Virkning, hvis deres Disciple havde været mere modererede, og hvis de, i Steden for med Sagtmodighed at formane til Gudsfrygt og

Levnets Forbedrelse, ikke havde søgt at sværte de offentlige Forsamlinger, hvorved Anledning er givet til forargelige Separationer. Saadant er heller Beviis paa Hovmod og Egenkiærlighed, end Prøver paa christelig Nidkiærhed; thi den rette Nidkiærhed haver langt andre Kiendetegn. Dens Motif er Kiærlighed til sin Næste, hvilken man søger med grundig og sagtmødig Formaning at bringe paa rette Vey, og at underviise ved eget Levnets Exempler. Men saasom dette ikke altid er i Agt taget, saa have deres hidsige Straffe-Prædikener ikke tient til andet, end at sette den gemeene Almue udi Fyr og Flamme, og at styrte eenfoldige Mennesker udi Fanaticismum; hvor af man een og anden Gang har seet bedrøvelige Frugter. Dog, saasom intet er saa ont, at jo deraf noget godt kand flyde, saa haver disse Bevægelser givet Anledning til at blade meere udi Bibelen og udi geistlige Forklaringer end tilforn. Ikke at tale om, at den hidsige Orthodoxie her udi Norden derved er bleven meere tempereret“.

Ved denne sin kirkehistoriske Oversigt har Holberg dog ganske vist ikke ment det af ham paatalte Savn afhjulpet. Den Mand var imidlertid allerede tilstede, som skulde give Studiet af Danmarks Kirkehistorie et mægtigt Stød fremad. Det var Erik Pontoppidan. Som Præst i Hagenbjerg paa Als syslede han allerede flittig dermed, og som en Prøve paa, hvad han havde under Hænder, udgav han:

Kurtz gefaste Reformationen-Historie der Dänischen Kirche, aus bewährten Urkunden, anfangs in Dänischer Sprache zusammen getragen, itzo, als eine Probe der zuerwartenden Annalium Ecclesiæ Danicæ dem Teutschen Leser mitgetheilet. Lübeck 1734. 8vo. (408 Sider).

Man mærker gjennem dette Skrift en Mand, der har noget paa Hjærtet, som han vil have sagt, en Mand, der med ungdommelig Kraft har Mod til at give sig i Lag med en stor Opgave, og som ikke savner Betingelser for at føre

den igjennem. Samme Aar, som Pontoppidan havde udgivet ovennævnte Skrift, blev han Slotspræst paa Frederiksborg Slot og Aaret efter dansk Hofprædikant i Kjøbenhavn, og fik saaledes lettere Adgang til Kilderne, end han kunde have paa Als. Og nu gik det rask fremad med Indsamling af det fornødne historiske Materiale.

I rigtig Erkjendelse af, at de gamle Monumenter og Indskrifter ofte vilde kunne yde værdifulde kirkehistoriske Oplysninger, gav Pontoppidan sig bl. a. til med Flid at samle, hvad han kunde overkomme af sligt. Selv at rejse om og tage Afskrifter tillod hans Tid og Embede ham vel ikke — i alt Fald kunde det vel kun ske lejlighedsvis, naar andre Øjemed førte ham paa Rejser. Men der savnedes ikke Forarbejder, ej blot i enkelte trykte Indskriftsamlinger¹⁾, men ogsaa i mange utrykte. Desuden var Pontoppidan den Mand, som godt forstod at sætte andre i Arbejde. Saaledes fremstod da hans

Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum, quotquot fatorum injuriis per Daniam supersunt, vel ævo, vel elegantia, vel rei momento præ reliquis excellentium Fasciculus I—II. Hafn. 1739—41. Fol.

Det følger af sig selv, at et Skrift som dette, der maatte støtte sig til mange tilfældige Medarbejderes større eller mindre Duelighed i Læsningen af gamle, ofte tildels udslidte Indskrifter, ikke kunde blive fuldkomment, og det er derfor ingen vanskelig Sag at paavise Fejl deri. Imidlertid har det sin store Betydning derved, at det har bevaret Indskrifter, som nu ere forsvundne, og i Tiden har det været til god Hjælp ved mange Undersøgelser — vi minde her om, hvor høj Pris N. L. Høyen satte paa dette Værk, som han mange Gange havde gennemstuderet. Ved

¹⁾ Den ældste Samling af den Art, man har, er *Laurentii Asseroi Inscriptionum Selandicarum Daniæ antigrapha*. Hafn. 1621. 8°. (Jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. III, 248).

historiske Anmærkninger havde Pontoppidan jævnlig søgt at oplyse en og anden mærkelig Indskrift, og skjønt heller ikke disse Anmærkninger altid ere dadelfri, have de dog haft, og kunne tildels endnu have deres Betydning som Vejledning til Forstaaelsen. At Udgiveren, om han havde givet sig længere Tid til Indsamlingen af Indskrifter, kunde have forøget Værkets Omfang i ikke ringe Grad, er sikkert nok¹⁾; men maaske Udgivelsen saa vilde være bleven uoverkommelig for ham. Enhver Gravskrift fortjener jo heller ikke at foreviges. Vi finde derfor overvejende Grund til med Tak at erkjende, hvor meget dette Værk har ydet til Kundskab om fædrelandske, og ikke mindst kirkelige, Personligheder.

Et vakkert Vidnesbyrd om flittige kirkehistoriske Studier afgive tvende Skrifter af Christen Olivarius, der døde i en ung Alder (1745) som Kapellan og designeret Successor hos sin Fader, M. Holger Olivarius i Ørslev og Bjerre. Det ene af de Skrifter, hvortil vi sigte, fremkom i Form af akademiske Disputatser med Titel:

De Excommunicatione apud Danos morali Dissertatio Historico-Ecclesiastica. I—II. Havn. 1733 —4. 4°.

Ved flittig Benyttelse af de sjælandske Biskoppers Synodalmonita har Forfatteren, særlig for det lutherske Tidsrums vedkommende, fremskaffet en Del Oplysninger om Kirketugtens Anvendelse, som fortjener Opmærksomhed. — Endnu betydningsfuldere var hans Skrift:

De Vita et Scriptis Pauli Eliæ Carmelitæ, vulgo Povel Vendekaabe, commentatio historica. Havn. 1741. 8°. (176 Sider).

¹⁾ Som Exempel kan nævnes Indskrifter i Helsingør, af hvilke Pontoppidan (I, 130 ff.) kun har en Snes Stykker, medens der findes langt flere i følgende Haandskrifter: Gl. kgl. Saml. 2337—8. 4°. Ny kgl. Saml. 647. 4° (jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 357) og 696. 4°. Thottske Saml. 1415. 4°.

I Fortalen giver Forfatteren en ikke uinteressant Udsigt over Kilderne til Danmarks Kirkehistorie, særlig for Reformationstiden. Selve Skriftet er et for sin Tid meget hæderligt Forsøg paa at fremstille Lektor Povl Helgesens Levned. Ganske vist har Olivarius ikke hævet sig til en upartisk Betragtning af dette »Modsigelsens Tegn« fra Reformationstiden; men han har dog fremdraget meget, der fremstiller Lektor Povl i et klarere Lys, og trods senere Behandlinger af Emnet beholder hans Skrift sit Værd som et respektabelt første Forsøg. Desuden har Forfatteren haft i det mindste ét Skrift fra Reformationstiden til sin Raadighed, som nu ikke mere findes ¹⁾).

Reformationens Jubelfest 31. Okt. 1736 gav Anledning til Udgivelse af et Par mindre Skrifter, der dog ikke gjøre Krav paa at bringe nye historiske Oplysninger, saasom:

Kort Fremstilling af de store Velgierninger, som Gud ved den for To hundrede Aar siden Ao. 1536 skeede offentlige Reformation og Antagelsen af den sande Evangeliske Lærdom disse Riger og Lande har ladet vederfare. Kbh. 1736. 4°. (2 Ark).

Forfatteren, der ikke navngiver sig, er den fortjente Historiker Andreas Hojer, og Fremstillingen vidner om en kyndig og myndig Mand, der ikke levner Papisterne megen Ære ²⁾). — Mag. Peder Grach, Rektor i Christianssand, udgav:

En Jubel-Oration, fremstillende den Danske og Norske Kirke-Historie. Kbh. 1745. 8°. (100 Sider).

Talen var holdt 1736, men blev først senere udgiven, gennemset og forsynet med Anmærkninger af Forfatteren, samt ledsaget af en Fortale af Biskop Jakob Kærup i Christianssand. — Mere lærerigt end disse Lejlighedsskrifter er Erik Pontoppidans i samme Anledning udgivne Skrift:

¹⁾ Bruun, Aarsberetn. fra det st. kgl. Bibliothek II, 36.

²⁾ Ifølge Bibliotheca Danica II, 906 er der to forskellige Udgaver af Skriftet.

Everriculum fermenti veteris, sive residuæ in Danico orbe cum paganismi tum papismi reliqvæ in apri-cum prolata. Hafn. 1736. 8°.

Denne lille Bog indeholder nemlig adskillige ret mærkelige Bønner og lignende Formularer fra den katholske Tid, som endnu havde holdt sig i Folkemunde, saasom (S. 67):

Lucia den blide
 Skal fly mig at vide,
 Hvis Dug jeg skal brede,
 Hvis Seng jeg skal rede,
 Hvis Barn jeg skal bære,
 Hvis Kjæreste jeg skal være,
 Hvis Arm jeg skal sove i.

* * *

O Maria, rene Mø,
 Kom til mig, naar jeg skal dø,
 Luk mine Øjne, tæt min Mund,
 Og fri mig ud fra Helvedes Grund.

Da Professor Marcus Wøldike ved Jubelfesten erhvervede den theologiske Doktorgrad, benyttede han et Emne fra Reformationstiden til Disputats, idet han udgav den af de evangeliske Prædikanter paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530 afgivne Trosbekjendelse (*Confessio Hafniensis*) med latinsk Oversættelse og Anmærkninger. Og senere fortsatte Wøldike sine Studier over Reformationstiden dels ved sin »Betragtning over den danske Oversættelse, som Mag. Hans Taussen har gjort over de fem Mosis Bøger«, med hvilken Afhandling det kjøbenhavnske Videnskabers Selskab 1745 aabnede sine Skrifter, dels ved en lang Række Disputatser med Titel:

Apologia Concionatorum Evangelicorum adversus accusationem Episcoporum et Clericorum pontificiorum Regi et Senatui Regni Daniæ exhibita in Comitii Hauniensibus A. 1530, nunc Danice et Latine edita cum ipsa accusatione, et brevibus

notis illustrata. I—XII. Havn. 1739—50. 4°. (308 Sider).

I de tilføjede Anmærkninger har Forfatteren udfoldet en betydelig Lærdom, der ikke, som ellers ofte i hans Tid, bestaar af en Ophobning af Citater, men af gode, oplysende Bemærkninger.

En for Danmarks Kirkehistorie vigtig Samling er det af Ludvig Harboe, daværende Præst ved Kastels-Kirken i Kjøbenhavn med Bistand af Langebek paabegyndte og siden af O. H. Møller fortsatte Værk:

Dänische Bibliothec oder Sammlung von Alten und und Neuen gelehrten Sachen aus Dännemarck. I—IX. Cph. u. Leipz. 1738—47. 8°.

Udgivelsen af Værket maa allerede være begyndt 1737; thi i Wielandt's Nye lærde Tidender for dette Aar findes Side 390 f. C. F. Wadskjærs rimede »Gratulation til de Herrer Collectores af det Danske Bibliotheque», der begynder med følgende karakteristiske Strofer:

Tak brave Penne! I, som lode eder skjære
Det lærde Dannemark til Renomé og Ære.

Naar Værket udkom paa Tydsk, var det vel ikke blot, fordi dette Sprog paa denne Tid laa Harboe som tydskdannet Slesviger nærmere end det danske, men særlig af Hensyn til Afsætningen. Af Fortalen synes at fremgaa, at det var Trangen til en lærd Literaturtidende, der havde fremkaldt Værket; men i Virkeligheden blev det efterhaanden noget andet og mere; thi indeholder det end Anmeldelser af nys udkomne lærde Skrifter, saa bestaar dog Hovedmassen af kirkehistoriske Aktstykker og Bidrag fra ældre og nyere Tid, og det er disse, der har sikret Værket en blivende Betydning. For øvrigt kunde bemærkes, at Udgivernes Navne savnes; men vi vide andensteds fra, at Harboe og Langebek udgav de tre første »Stykker« og O. H. Møller de 6 sidste. I disse sidste ere da ogsaa

Bidragene til Hertugdømmernes, særlig Slesvigs, Kirkehistorie stærkere repræsenterede end i de første »Stykker«.

I Dänische Bibliothec ere ikke faa kirkehistoriske Afhandlinger fra en ældre Tid, der havde henligget utrykte, dragne frem for Lyset. Som Exempel kan nævnes (VIII, 616—62):

Johannis Molleri Flensburgensis Commentatio de ueneranda Episcopatus Ripensis antiquitate, qua reliquos septentrionis uniuersi superat; Anno 1712 conscripta.

Men forøvrigt tillader Pladsen os ikke at opregne dem alle. — Naar L. Harboe var fratraadt Udgivelsen af Dänische Bibl., da var Grunden vistnok nærmest den, at han var bleven sendt som Visitator til Island, hvorfra han senere forflyttedes til Bispestolen i Trondhjem. Opholdet paa disse Steder benyttede han dog til med Flid at sætte sig ind i hine fjerne Egnes kirkelige Fortid, og Frugten heraf var en Række Afhandlinger, som fremdeles have deres Betydning. Heriblandt kan fremhæves: »Om den Modstand, Reformationen i Island har haft fra 1548 til 1551« (trykt i Kbhvnske Vidensk. Selsk. Skr. V, 209—302 og VII, 1—100), og »Anmærkninger til de 4 første lutherske Biskopers i Trondhjem Levnets Beskrivelse« (indført i Danske Mag. VI). — Da Harboe senere blev Biskop i Sjælands Stift, var det det en Anledning for ham til med stor Flid at samle Bidrag til Dr. Peder Palladius's Levnedbeskrivelse. Men han kom ikke til Ende dermed. Et Par didhen hørende Stykker udgav han dog, nemlig: »Petri Palladii Confirmatio M. Joannis Frederi, Rugianorum Ecclesiarum Superintendentis« (trykt i Dän. Bibl. VIII, 239—56), samt »En historisk Beretning om de Engelske Exulanter's Ankomst til Danmark (1553), hvorledes det er gaaet dem, medens de vare her, og om deres Bortreise herfra igien, samt Gjendrivelse af de haarde Beskyldninger, som i den Anledning gøres mod Kong Christian III, mod den hele Danske Nation, og særdeles de

kongelige Hof-Prædikantere, tillige med Biskopen i Sælland, Doct. Peder Palladius«. Denne fortrinlige Afhandling udkom som Indledning til Zwergius's »Siellandske Clerisie« (ogsaa i Særtryk med en forandret Titel, 1753, oversat paa Tydsk af C. G. Mengel, Cph. u. Leipz. 1758). — Harboes haandskrevne Samlinger til Palladius's Historie kom A. C. L. Heiberg til Nytte, da han 1840 udgav sin Skildring af denne Mands Levned og Virksomhed.

I Fortalen til Dän. Bibl. takke Udgiverne »deres fornemme Velynder, den højtberømte Justitsraad Gram«, »für die besondere Willfährigkeit, womit er den Anfang dieser unserer Arbeit zu befördern gesucht hat«. Lignende Taksigelser fik denne Mand i næsten alle Skrifter fra hin Tid, som havde grundig Oplysning om Fortiden til Øjemærke. Og sandt er det, at ingen samtidig Videnskabsmand i højere Grad end Hans Gram har bidraget til at fremme den grundige historiske Granskning. Selv har han ogsaa, ikke blot lejlighedsvis i andre Skrifter, men ogsaa i særlige Afhandlinger ydet vigtige Oplysninger til fædrelandsk Kirkehistorie. Først maa nævnes hans »Oratio de origine et statu rei litterariæ in Dania et Norvegia usque ad fundatam a Rege Christiano I. Universitatem Hafniensem« (trykt i Dän. Bibl. VII, 439—518); dernæst Afhandlingen: »Om Kong Christiørn II's forehæfte Religions-Reformation« (i Kbhvnske Vidensk. Selsk. Skr. III, 1—76); endelig skyldes ham ogsaa mindre Undersøgelser (om Dimmelugen, om Skriftemaal m. m., smst. II, 85—114. 157—70), der lige saa meget ere af kirkehistorisk som af sproglig Art.

Men vi skulle her standse for i et følgende Hefte at dvæle ved Pontoppipans saa betydningsfulde *Annales ecclesiæ Daniæ* og den senere kirkehistoriske Litteratur.